

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociologických studií

Veronika Frantová

**Místní referenda v ČR optikou kulturní
sociologie**

Diplomová práce

Praha 2009

Autor práce: **Veronika Frantová**

Vedoucí práce: **PhDr. Jan Balon, PhD.**

Bibliografický záznam

FRANTOVÁ, Veronika. *Místní referenda v ČR optikou kulturní sociologie*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií, katedra sociologie, 2009. 74 s. Vedoucí diplomové práce PhDr. Jan Balon, PhD.

Anotace

Práce se zabývá problematikou místních referend v České republice a nabízí novou perspektivu kulturní sociologie Jeffrey C. Alexandera pro studium tohoto fenoménu v kontextu občanské společnosti. Autorka představuje téma místních referend z klasického pohledu politické sociologie a ve světle argumentů zastánců a odpůrců přímé demokracie seznamuje čtenáře s legislativním ukotvením a dosavadní praxí českých místních referend. Za využití Alexanderova konceptu distinkce občanské a neobčanských sfér řadí místní referenda na pomezí občanské a politické sféry, a s ohledem na specifickou praxi lokální přímé demokracie v ČR preferuje jejich zkoumání jako aktu spadajícího pod občanskou sféru. Pomocí vybraných párových kategorií proto nastiňuje základní teoretická vymezení pojmu „občanská společnost“ a hledá odpovídající metodu, která by umožnila hlubší zkoumání zvoleného tématu místních referend. Navrhuje využití kulturního přístupu J. C. Alexandera a vzhledem k relativní neprobádanosti tohoto pojetí v českém prostředí nejprve zmíněný metodologicko-teoretický přístup představuje a poté naznačuje možnosti jeho aplikace při analýze místních referend.

Annotation

Diploma thesis focuses on the issue of local referendums in the Czech Republic. For the study of this problem in the context of civil society a theory of cultural sociology of Jeffrey C. Alexander is used. The author elaborates the issue of local referendums from the classical perspective of political sociology and in the light of the arguments of its advocates and opponents explains the practice as well as legislative principles and features of Czech local referendums. Using Alexander's concept of distinction between civil and non-civil sphere, and taking into account the specific practices of local direct democracy in the Czech Republic, a civil society perspective is preferred. By using chosen pair categories basic theoretical conceptualizations of the term „civil society“ are made, which in turn enable a more thorough and detailed study of the presented issue. Due to the relative lack of attention paid to the cultural sociology in the Czech context the perspective is first introduced. After the introduction the possible ways of application in terms of local referendum analysis are suggested.

Klíčová slova

místní referendum, občanská společnost, kulturní sociologie, kultura, diskurz, deliberace

Keywords

local referendum, civil society, cultural sociology, culture, discursus, deliberation

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval/a samostatně a použil/a jen uvedené prameny a literaturu.
2. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna veřejnosti pro účely výzkumu a studia.

V Praze dne 21. 6. 2009

Veronika Frantová

Poděkování

Děkuji PhDr. Janu Balonovi, PhD. za cenné připomínky.

Obsah

OBSAH	7
ÚVOD	8
I. TEORETICKÁ VÝCHODISKA	11
I.1 OBČANSKÁ SPOLEČNOST	11
I.1.1 <i>Různé pohledy na občanskou společnost: stav poznání v ČR</i>	11
I.1.2 <i>Teoretický postup: párové kategorie občanské společnosti</i>	13
Tocqueville a Hayek - Kultivace demokracie versus „neviditelná ruka trhu“: společné nebo individuální cíle?	14
Giddens a Dahrendorf - Stát versus občanská společnost: stát pro občanskou společnost nebo občanská společnost pro stát?	15
Klaus a Havel - Jedinec versus společnost: společnost svobodných občanů nebo občanská společnost?	18
I.1.3 <i>Dílčí shrnutí a diskuse</i>	20
I.2 „SILNÝ PROGRAM“ V KULTURNÍ SOCIOLOGII	26
I.2.1 <i>Občanská společnost prizmatem kulturní sociologie Jeffrey C. Alexandera</i>	29
I.2.2 <i>Metodologický přínos kulturního přístupu pro studium české občanské společnosti</i> 34	
I.3 PERSPEKTIVA POLITICKÉ SOCIOLOGIE	35
I.3.1 <i>Přímá demokracie – pro a proti</i>	35
I.3.2 <i>Dva pohledy na přímou demokracii</i>	37
I.3.3 <i>Jací lidé podporují přímou demokracii?</i>	38
I.3.4 <i>Kdo a proč chodí volit?</i>	38
I.3.5 <i>Co přináší přímá demokracie?</i>	40
II. MÍSTNÍ REFERENDA V ČR	43
II.1 STAV POZNÁNÍ	43
II.2 PROBĚHLÁ MÍSTNÍ REFERENDA	44
II.3 LEGISLATIVNÍ RÁMEC A JEHO (PROBLEMATICKÉ) DOPADY V PRAXI DISKUSE: DÍLČÍ ZÁVĚRY, MOŽNOSTI ŘEŠENÍ	45
III. MÍSTNÍ REFERENDUM JAKO SOUČÁST OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI: PERSPEKTIVA KULTURNÍ SOCIOLOGIE	57
ZÁVĚR	63
SUMMARY	67
LITERATURA	68

Úvod

Místní referenda jsou v České Republice relativně novým institutem, skrze něž mohou občané přímo uplatňovat svůj podíl na moci. I přes své uzákonění v roce 1992, poměrně záhy po pádu železné opony, začala být reálně využívána až od roku 2000. Krátká referendová praxe zřejmě zapříčinila, že studií zabývajících se tímto tématem zatím není mnoho. Ti, kteří se rozhodli pustit dosud neprobádaným směrem, museli čelit velmi špatné dostupnosti i základních údajů o proběhlých hlasování. Velkým přínosem těchto pilotních studií tak bylo především zmapování dosavadní referendové praxe a zároveň podchycení klíčových problémů, se kterými se potýká [srov. Špok a kol. 2006; Smith 2006, 2007; Nováčková 2007, Rigel 2007, 2008].

Za vznikem této práce stála snaha shrnout dosavadní poznatky o praxi místních referend a pokusit se na ně podívat způsobem, který by vysledovaná specifika praxe v České republice nejlépe zohledňoval. Jako první se nabízela klasická perspektiva politické sociologie. Ta umožňuje zjišťovat, jaké skupiny lidí podporují přímou demokracii [Donovan, Karp 2006], kdo chodí volit [Evans 2004] nebo jaké přínosy či rizika může přímá demokracie přinášet [Cronin 1989; Lacy, Emerson 2000; Papadopoulos 1995; Mendelsohn, Cutler 2000]. Jde o přístup, který hojně využívá kvantitativních technik výzkumu a proto je zvláště využitelný ve státech, kde je přímé hlasování běžnou součástí politického rozhodování a data o proběhlých referendech jsou dobře podchycena.

Není pochyb o tom, že některé postupy mohou být aplikovatelné i v podmínkách České republiky. Důkazem je studie zmíněného Michaela Smithe, který se ve svém výzkumu zabýval faktory ovlivňujícími úspěšný průběh referenda [Smith 2006]. V neprospěch využívání zmíněných metod charakteristických pro politicko-sociologickou perspektivu ale hovoří hned několik reálií české referendové praxe. Za prvé již zmíněná špatná dostupnost dat. Ta se týká jednak nepřesností údajů o celkovém počtu dosud konaných referend (zvláště do roku 2001, kdy se referenda ohlašovala okresním úřadům, které byly po zavedení krajů zrušeny)¹, dále neexistují žádné přímé údaje o voličích, kteří se

¹ Srov. [Špok a kol. 2006: 5]

hlasování účastnili (nejsou tedy známy například jejich sociodemografické charakteristiky, na jejichž základě by bylo možno sledovat aktivizační potenciál místních referend u konkrétních skupin obyvatelstva apod.). Za druhé, a to především, se zdá být využívání sofistikovaných kvantitativních metod spíše zbytečným luxusem, protože kvantitativně vysledovatelné příčiny úspěchu či neúspěchu kampaní jsou, jak se dále přesvědčíme, z dostupných údajů zřetelné takřka na první pohled. Vystačíme si zde v podstatě s logickou úvahou a základní popisnou statistikou (příkladem může být vzhledem k legislativní úpravě evidentně vyšší pravděpodobnost dosažení platnosti referenda v malých obcích).

Nicméně je ale na místě předpokládat, že s nárůstem využívání institutu referenda (jaký zaznamenáváme v poslední době např. v souvislosti s tématem protiraketových základen) nebo v důsledku případného zvýšení vědeckého zájmu o problematiku místních referend budeme moci časem počítat s tím, že se praxi podaří lépe evidovat a k dispozici budou podrobnější informace. Z tohoto důvodu je rozhodně důležité perspektivu politické sociologie předem nezatrácovat.

Politická sociologie umožňuje hledat odpovědi na to, jaké místo mohou mít referenda v rámci politického rozhodování – jaké výhody, ale také jaká ohrožení mohou vnášet do demokratického procesu. Proto představuji základní teze, které tato perspektiva nabízí. Údělem zmíněného přístupu ovšem je, že možnosti jeho užití jsou ohraničeny chápáním referenda jako instrumentální platformy, na níž se střetávají zájmy různých aktérů a která vrcholí tím, že se referendum buďto uskuteční nebo ne. Zkoumat pak lze například to, jací aktéři měli pozitivní vliv na průběh referenda a ex post se zabývat vlivem referend na růst informovanosti voličů nebo těch, v jejichž místě bydliště referendová kampaň probíhala. Ze zřetele se ale ztrácí širší dopady místního referenda, které je kromě bezprostředního spojení s politickou sférou také součástí širšího diskurzu občanské společnosti.

Tím se náš zájem přesouvá k diskurzivnímu pojetí toho, jak je institut místního referenda v praxi využíván a k možnostem jeho zarámování do širšího kontextu občanské společnosti. Pro zmíněný způsob chápání místních referend se mi jeví jako velmi užitečný přístup kulturní sociologie Jeffrey C. Alexandera a Philipa Smithe [Alexander, Smith 2002]. Tento teoreticko-analytický projekt

může spolu s Alexanderovou distinkcí občanské a neobčanských sfér [Alexander 1998] podle mého mínění poskytnout zajímavé prostředky pro zkoumání místních referend z nového úhlu pohledu. Přístup kulturní sociologie proto představuje druhou perspektivu, kterou pro studium místních referend nabízím.

V textu nejprve nastiňuji základní teoretická východiska – představuji různá pojetí občanské společnosti a na jejich základě vymezuji hlavní konstitutivní pojmy, se kterými odlišné definice pracují. Tímto způsobem definuji určité mantinely, ve kterých se normativní koncepce občanské společnosti pohybují. Následně představuji „silný program“ v kulturní sociologii Jeffrey C. Alexandera a Philipa Smithe a Alexanderovu koncepci občanské sféry. Upozorňuji na blízkost Alexanderova konceptu s Habermasovým deliberativním pojetím veřejnosti a ukazují, že Alexanderův koncept lze díky důrazu na kulturní strukturu, resp. diskurzivní aspekt občanské společnosti, v jistém ohledu chápat jako zastřešující dříve představené odlišné koncepce.

Poté představuji perspektivu politické sociologie. Čtenáře seznamuji se základními argumenty odpůrců a zastánců přímé demokracie a shrnuji poznatky zejména z amerických výzkumů, které se zabývaly přínosy a riziky referendové praxe s ohledem na zapojení různých skupin potenciálních voličů do rozhodovacího procesu.

V další části práce se věnuji tématu místních referend v České republice. Po krátkém přehledu současného stavu poznání se podrobně zabývám legislativním ukotvením institutu místního referenda a na základě sekundární literatury podávám přehled hlasování, která u nás proběhla do roku 2006. Zároveň také diskutuji problémy referendové praxe, které jsou jako důsledek neadekvátního legislativního nastavení nejčastěji zmiňovány.

V poslední části textu se věnuji možnostem, které nabízí kulturní sociologie pro studium tématu místních referend, a na příkladech naznačuji možné aplikace tohoto přístupu. V závěru pak shrnuji hlavní poznatky.

I. Teoretická východiska

I.1 Občanská společnost

Co vlastně je občanská společnost? V první řadě jde o pojem, který nese normativní konotaci. Je možné si představit, že se tímto konceptem lze na empirické rovině zaobírat nezaujatě, nicméně i výzkumy charakteru občanské společnosti (vyjadřované od počtu neziskovaných organizací až po míru individuální důvěry ve společenské instituce) jsou obvykle vedeny snahou o zdůraznění „žádoucnosti“ fungující občanské společnosti. To samozřejmě zdaleka neznamena, že by občanská společnost byla vnímána pouze pozitivně. Existují i skeptické pohledy, ozývající se z krajně liberálních pozic, které považují občanskou společnost za přežitek komunitaristických snah, nebo negativní pojetí marxistické proveniencí ztotožňující ji s tržní společností.

Neexistuje tedy jedno jasné vymezení pojmu občanská společnost. Výzkumná perspektiva určuje obvykle i způsob, jakým tento pojem definujeme - podobná pojmová otevřenost není jistě v sociologii nijak překvapivá. Bylo by patrně fascinující, pokud bychom se dokázali na definici občanské společnosti shodnout, na druhou stranu by taková shoda byla možná samoučelná. Nejde totiž ani tak o nesourodou rozrůzněnost koncepcí občanské společnosti, ale často spíše o to, že, jak si za chvíli ukážeme, rozdílné perspektivy akcentují odlišné aspekty občanské společnosti a potlačují jiné. V základu vždy dnes obvykle stojí táž otázka po „správném“ fungování společnosti jako celku a občanská společnost jako možný klíč k jejímu vyřešení.

I.1.1 Různé pohledy na občanskou společnost: stav poznání v ČR

Cílem této práce není široký teoretický rozbor konceptu občanské společnosti. U nás nabízí zajímavý vhled do této problematiky Karel Müller ve své monografii „Češi a občanská společnost. Pojem, problémy, východiska“, na tu případné zájemce odkazují. Najdou zde nejen rozbor české občanské společnosti, ale historicky podložený výklad konceptu, který sahá od pojetí občanské

společnosti u Locka a Montesquieho přes Hegela až k Tocquevillovi a Hayekovi a konečně k současným teoriím reprezentovaným sociokulturním pojetím generalistů, maximalistů a minimalistů na jedné straně a ekonomických redukcionistů na straně druhé, vše samozřejmě s řadou odkazů na celosvětovou literaturu zabývající se občanskou společností [Müller 2002, zejména str. 13-99]. Ráda bych se vyhnula pro mé téma nadbytečné rekapitulaci toho, co už bylo v této knize trefně řečeno. Zde proto využívám Müllerovy závěry pouze částečně, jsou zachyceny především v diskusi týkající se přístupu Tocquevilla a Hayeka, kterou jsem spolu s dalšími dvěma debatami vybrala pro ilustraci možných pohledů na občanskou společnost.

Müller podle mého soudu nejlépe reprezentuje otevřený způsob uvažování o občanské společnosti, který se vyznačuje snahou o komplexní teoretické pojetí², ale podobně ucelený přístup s odlišnými výstupy nabízí například také Lubomír Brokl [Brokl 2002] nebo velmi čtivou formou František Šamalík [Šamalík 1995]. Téma občanské společnosti se pak živě diskutuje na filozofické ale i prakticko-politické rovině obvykle s důrazem na totalitní minulost českého státu, resp. Československa [srov. Alan 1995; Marada 2005; Nekvapil 2003].

V české sociologii se zatím zřejmě nejsilněji prosazují empirická zkoumání občanské společnosti. Jak píše Vajdová, i díky vlivu Rady vlády pro nestátní neziskové organizace v ČR se u nás občanská společnost obvykle definuje v úzkém pojetí jako „nestátní neziskové organizace“ [Vajdová 2005: 22]. Toto úzké zaměření na zkoumání neziskového sektoru jako zástupného výrazu pro občanskou společnost najdeme v pracích Petry Rakušanové [Rakušanová 2007; Rakušanová, Stašková 2007], Jany Stachové [Stachová 2005], Zdenky Mansfeldové a Aleše Kroupy [Mansfeldová, Kroupa 2005] nebo Terezy Vajdové [Vajdová 2004].

² Müller nabízí jednak průřez teoriemi občanské společnosti [Müller 2002, 2008b], dále popisuje stav české občanské společnosti [Müller 2002, 2004 a 2005], navrhuje komplementární teoretický koncept občanské společnosti, v němž vychází z pojetí Tocquevilla a Giddense [Müller 2003, 2008b] a zabývá se tématem evropské občanské společnosti [Müller 2008a].

I.1.2 Teoretický postup: párové kategorie občanské společnosti

Jak už bylo řečeno, mým cílem zde nebude podrobný teoretický rozbor konceptu občanské společnosti, ani empirický výzkum jejího stavu. Omezím se na hledání zcela účelového pojetí, které mi pomůže vhodně a s dostatečnou komplexitou uchopit fenomén místních referend v širších souvislostech. K tomu, abych mohla určit, co dělá občanskou společnost občanskou společností, jsem se rozhodla přistoupit k její charakterizaci skrze koncept opozic. Vymezení tedy základní opozice, které v souvislosti s tímto pojmem zaznívají a které považuji pro pochopení občanské společnosti jako pojmu i entity za stěžejní. Patří mezi ně otázka svobody versus rovnosti, individua versus kolektivity, otázka autonomie oproti státní patronaci, dobrovolnosti versus povinnosti, téma sociálního oproti tržnímu principu, centralizace versus decentralizace a konečně partikularismu oproti obecnému zájmu/dobru.

Málokterá z velkých teorií sociálního řádu se nedotýká zmíněných duálních pojmů. Různé filozofické pozice jsou obvykle vychýleny ve prospěch jednoho z nich. Ideální (nicméně bohužel zároveň idealistické) pojetí občanské společnosti bychom nejspíše našli ve vyváženosti zmíněných elementů a tedy v určitém rozmělnění jejich antagonismu. Díky nahlédnutí na občanskou společnost pomocí zmíněného konceptu opozic můžeme identifikovat rámeček, ve kterém se odehrává konkrétní typ angažovanosti (místní referenda), o který se zde zajímáme. Na tomto základě pak lze také určit charakteristiky stěžejní přímo pro zkoumaný fenomén – tedy, je místní referendum v České republice jako téma utvářeno spíše vztahem autonomie občanské sféry a státní patronace v opozici k ní, nebo především hraje roli např. otázka svobody vůči rovnosti? A jakým směrem v rámci těchto dyád je aktuální nastavení vychýleno? Nyní bude třeba především rozvést, co se pod jednotlivými opozicemi skrývá, a jakým způsobem vlastně pomáhají občanskou sféru definovat.

Nejprve se krátce zastavím u odlišných pojetí občanské společnosti klasika 19. století, Alexise de Tocquevilla, proslulého unikátní nadčasovou analýzou demokratického systému a významného liberálního myslitele století 20., Fridricha Augusta von Hayeka. Pro ilustraci současných pojetí občanské společnosti jsem

vybrala různorodé koncepty sociologů Ralfa Dahrendorfa a Anthony Giddense, kteří shodně reagují zejména na vývoj občanské společnosti po pádu železné opony. Pro české prostředí jsem pak zvolila rovněž dva současníky a zároveň jedny z vůdčích osobností polistopadových změn v roce 1989, politika a ekonoma Václava Klause a humanistického intelektuála Václava Havla.

Všem zmíněným autorům je společná přímočarost myšlenek vedená jasně deklarovaným tihnutím k takovému pojetí občanské společnosti, které koresponduje s jejich přesvědčením. Tyto koncepce tak stojí často proti sobě, reprezentují vždy jeden z možných výkladů toho, co je a není občanská společnost. Pro zarámování představených různorodých vizí využiji konceptualizaci Jürgena Habermase, který popisuje liberální a republikánský model demokracie a navrhuje vlastní *proceduralistickou koncepci*, jež na dva zmíněné modely kriticky navazuje [Habermas 2002]. Tato, jak ji sám Habermas označuje, „deliberativní politika“ [ibid.: 79] dobře odpovídá způsobu, jakým je dnes nazírána pozice místních referend jako jedné z možných alternativ občanské angažovanosti. Habermasův koncept mi pomůže nastínit pozici lokální přímé demokracie v rámci občanské společnosti. Tuto úroveň výkladu pak prohloubím s využitím konceptu kulturní sociologie J. C. Alexandera.

Tocqueville a Hayek - Kultivace demokracie versus

„neviditelná ruka trhu“: společné nebo individuální cíle?

V konceptech Alexise de Tocquevilla a Fridricha von Hayeka se střetává důraz na veřejné mínění (Tocqueville) s akcentem na trh (Hayek) a především (z této dichotomie plynoucí) princip řízeného, postupného a poučeného vývoje společnosti oproti zásadě „neviditelné ruky trhu“. Názory zmíněných myslitelů na povahu občanské společnosti staví, jak už bylo řečeno, ve své knize do kontrastu Karel Müller [Müller 2002: 55-67]. Zde si tedy dovolím jen velmi krátké shrnutí.

Pro Tocquevilla je občanská společnost prostorem, v němž se setkávají početná svobodná sdružení občanů. Veřejné mínění, které z této arény mnoha zájmů vychází, je v podstatě jedinou zárukou legitimacy vlády. Pro dobré fungování takového systému je nutná decentralizace politické moci a stejně tak

fungování občanské společnosti na všech úrovních, zejména na lokální. Důraz je kladen na poučené aktéry, kteří by se měli zajímat o společnost, ve které žijí, pokoušet se rozumět demokratickým procesům a snažit se demokracii neustále kultivovat [Tocqueville 1992: 451-454]. Zájem občanů o takovouto ustavičnou revitalizaci by měl být podněcován právě přesunem moci na lokální úroveň. Propojení soukromého a veřejného zájmu může sloužit jako hybatel, kterým je suplován dříve silný jednotící potenciál náboženského a vlasteneckého vědomí na cestě ke společnému cíli [Tocqueville 2002: 178-180; srov. též Müller 2002: 55-61].

Jakýmsi protipólem Tocquevillovy vize politické společnosti je Hayekovo tržní pojetí. Hayek je typickým liberálním propagátorem individualismu. Zavrhuje představu společného cíle a zárukou demokracie je pro něj jediné svobodné sledování individuálních zájmů. Důraz neklade na solidaritu ve smyslu zvýhodňování jakýchkoli skupin „potřebných“ ale na abstraktní, spravedlivě nastavená – pro všechny stejná – pravidla hry. Dobré fungování společnosti může zprostředkovat jediné volný trh, umožňující vzájemné nevědomé uspokojování potřeb všech jedinců (i skupin), kteří se na něm při cestě za uspokojováním svých zájmů a potřeb setkávají. Jakákoli dohoda o společných (společenských) cílech je podle Hayeka nežádoucí [srov. Müller 2002: 61-67].

Giddens a Dahrendorf - Stát versus občanská společnost: stát pro občanskou společnost nebo občanská společnost pro stát?

Z jiných protichůdných pozic pohlíží na občanskou společnost sociální demokrat Anthony Giddens a (umírněný) liberál Ralf Dahrendorf. Stejně jako Tocqueville a Hayek se oba pokoušejí reflektovat ve svých úvahách aktuální společenský vývoj. Obraz, který nám o občanské společnosti nabízejí, je ale i zde zatížen rozdílnými očekáváními a zainteresovaností v odlišných aspektech občanské společnosti, resp. nestejnými názory na to, co může občanská společnost nabídnout. Pro Giddense je občanská společnost především součástí politické sféry a úzce se prolíná se státem, Dahrendorf zdůrazňuje její apolitický a mimostátní charakter.

Giddens tedy považuje občanskou společnost složenou z občanských sdružení, sociálních hnutí a nestátních neziskových organizací za důležitou součást politické platformy. Právě tyto aktivity jsou podle něj důkazem, že nižší zájem o klasickou stranickou politiku se nerovná depolitizaci. Aktivita se pouze přesouvá do sektoru „sub-politiky“. [Giddens 2001: 51]. Zároveň však Giddens zdůrazňuje, že občanské iniciativy nemohou v žádném případě nahradit funkci vlády v oblastech, ve kterých selhává, či zastat roli politických stran. I přes změny, které zaznamenávají v postmoderní době národní stát a vláda, nelze jim, podle autora, upřít zásadní úlohu. Vláda nemůže být přesunuta do rukou žádné ze zájmových skupin, posláním vlády je naopak tato hnutí koordinovat a „smiřovat divergentní nároky jednotlivých zájmových skupin jak v praxi, tak podle zákona“ [ibid.: 52].

Cílem Giddensovy *třetí cesty* je podpora občanské společnosti a jejího partnerství se státem. Právě stát může být podle Giddense největší oporou tam, kde je občanská aktivita na nízké úrovni, konkrétně např. v chudých oblastech. [ibid.: 72]. Role státu formou ekonomické angažovanosti v sociální politice je podle Giddense pro revitalizaci občanské kultury nezbytná. Mimopracovní občanské aktivity, jako například dobrovolná činnost, by měly být vyzdviženy na roveň s placenými zaměstnáními a to formou daňových úlev apod. [Giddens 2001: 109].

Jinak vnímá občanskou angažovanost R. Dahrendorf: „Občanská společnost je společností svobodných sdružení. Lidé se sjednocují kolem svých zájmů a preferencí. (...) Vazby soudružství jsou žitým světem; poněvadž existují, nejsou stát ani politika důležité nade vše. Politická demokracie bez sítí občanské společnosti se buďto vznáší ve vzduchu, nebo je přetížená. K jádru fungující demokracie patří, že od ní občané nepožadují všechno. Má stanovit spolehlivý rámec, ale ostatní přenechat občanské společnosti samé – stejně jako se občanská společnost nemá neustále domáhat pravidel stanovených státem a peněz z daní. To je obtížnou úlohou obzvláště v zemích, v nichž stát byl všudypřítomný a svobodná sdružení občanů byla trpěna jen jako počiny funkcionářů“ [Dahrendorf 2007: 98-99].

Vytvoření občanské společnosti není podle Dahrendorfa vůbec jednoduché. Rozhodně pak není možné vytvoření shora, tedy opatřeními státu. Stát však může vytvořit pomocí adekvátních právních předpisů a dalších, např. daňových, výhod příznivou půdu pro její vznik. Důležitou vlastností občanských společností je sdílený sociální postoj, „který není primárně určen ani mocí a poslušností, ani ziskem a zájmem“. Podle Dahrendorfa tedy nestačí nesourodý pluralismus typický pro moderní a zejména postmoderní společnosti, ale společný (sociálně) hodnotový konsensus [Dahrendorf 2007: 47].

Dahrendorf i Giddens podporují angažovanost každý po svém. Zatímco pro Dahrendorfa je základním měřítkem svoboda rozhodování, Giddens staví na principu rovnosti práv a povinností. Zatímco Dahrendorf zdůrazňuje svébytnost občanské angažovanosti, pro Giddense vyvěrá angažovanost ze spojených nádob občanské společnosti a státu. Pro Giddense je typická představa rovnosti jako inkluze, která zahrnuje formální i faktickou disponibilitu právy a otevřené možnosti mj. i k aktivnímu občanství [Giddens 2001: 89]. Důležitou roli ale hraje stát, který by měl směřovat podpůrné finanční prostředky na lokální úroveň a umožnit či podpořit tak budování místních pospolitostí – svépomoc, růst sociálního kapitálu apod. [ibid.: 96].

Giddens ale také tvrdí, že by nová politika třetí cesty měla redefinovat dosavadní pohled sociální demokracie na vztah jedince a společnosti. Jejím cílem by už neměla být snaha o bezpodmínečný přísun práv a nároků shora, ale rostoucí význam individualismu by se měl odrazit v delegování větší míry povinností na jednotlivce. „*Žádná práva bez povinností*“, to je podle Giddense heslo nových sociálních demokratů. Tento princip je pak nutné vztahovat na všechny bez rozdílu (příkladem může být povinnost aktivně si hledat zaměstnání jako podmínka pro pobírání podpory v nezaměstnanosti) [Giddens 2001: 61].

Dahrendorf ovšem kontruje, že ačkoli se Giddensovo heslo jeví jako samozřejmá pravda, je pro společnost krajně ohrožující. Práva občanů by se totiž v žádném případě neměla mísit s povinnostmi. „Svoboda mínění nesmí být učiněna závislou na platbě daní a volební právo na ochotě k sousedské výpomoci. Proto je pro svobodu tak ničivá politika, která trvá na tom, že nezaměstnaní nemají dostat žádnou podporu, jestliže aktivně nehledají práci, a navíc, že ani

postížení nebo mladé matky nesmějí žádat o státní pomoc, pokud nepracují“ [Dahrendorf 2007: 65-66].

Giddens tedy podporuje aktivizaci jednotlivců, nicméně odpovědnost zůstává do značné míry na vládě – je na ní, aby zajistila dostatečně motivující systém podpory. Individuální aktivita se sama o sobě nepředpokládá – je vázána na podmínky, které musí být nejprve vytvořeny. Dahrendorf oproti tomu vyzdvihuje v duchu liberální tradice především právo na svobodnou volbu, která dává možnost ke skutečně osobní angažovanosti, ale také k neaktivitě. Oba sociologové nicméně shodně vnímají občanskou společnost jako žádoucí komplement státní moci, neshodují se pouze v tom, jak úzce by občanská sféra měla být se státní (resp. politickou sférou) propojena.

Klaus a Havel - Jedinec versus společnost: společnost svobodných občanů nebo občanská společnost?

Pro české prostředí jsem vybrala známou a často zmiňovanou diskusi o občanské společnosti mezi Václavem Havlem a Václavem Klausem.³ Ta se stejně jako předchozí dotýká míry autonomie občanské společnosti vůči státu, ale také v ní vyčnívá dichotomie angažovaného individua sledujícího vlastní zájmy oproti občanské společnosti jako kolektivitě směřující k transcendentním morálním ideálům.

Pro Havla je občanská společnost entitou složenou z občanských sdružení a dalších obdobných institucionalizovaných aktivit, která tvoří mezičlánek v triádě jedinec – občanská společnost – stát. „Působnost státu a jeho struktur je v ní tedy omezována jen na to, co nemůže vykonávat nikdo jiný, tedy například na tvorbu zákonů, obranu a bezpečnost státu, výkon spravedlnosti a podobně“ [Havel 1999]. Občanská společnost stojí podle Havla na třech základních pilířích: spolkovém životě, samosprávě a převzetí některých úkolů, za které zodpovídá stát [ibid.].

³ Spor Havla a Klause velmi přehledně shrnuje např. Martin Potůček [Potůček 2000], Petra Rakušanová tomuto tématu věnovala celou kapitolu „Analýza novoročních projevů Václava Havla a Václava Klause jako představení sporu diskursů občanské společnosti“ ve své dizertační práci [Rakušanová 2007: 38-49]. Polemiku Havla a Klause ve svých textech také často zmiňuje politický analytik Jiří Pehe [srov. Pehe 1996, Pehe 2003b]

Pod první pilíř spadá „svobodné sdružování lidí do různých typů organizací od spolků, občanských iniciativ a občanských sdružení přes nadace a obecně prospěšné společnosti až po církve či politické strany. Lidé se v těchto organizacích sdružují proto, aby v nich společně uskutečňovali to, co se lépe uskutečňuje společně než jednotlivě“ [ibid.]. Toto sdružování je přitom podle Havla vedeno nezištnými cíli. Společnost se díky němu sama strukturuje, výhodou je, že zmíněné aktivity jsou obecně prospěšné, nepřinášejí užitek pouze těm, kteří se jich přímo účastní. Právě proto má stát plnit jediné funkci podporovatele občanské společnosti a podobné sdružování zvýhodňovat. K tomu ho má vést i potenciál občanské společnosti umožňovat uplatnění všemožných legitimních nezištných zájmů občanů, což je podle Havla podmínkou pro zachování „stabilit(y), harmonie a úspěšnost(i) společnosti jako celku“ [ibid.].

V rámci druhého pilíře je podle Havla kladen důraz na přenesení určité části rozhodovacích pravomocí na nižší úrovně. „... občané mimo svých zástupců do centrálních zastupitelských sborů volí i své zástupce do zastupitelských sborů obcí a regionů a (...) tyto nižší zastupitelské sbory mají významné pravomoce i vlastní finanční zdroje. Čili: vše, co není nutno rozhodovat na centrální úrovni či v rámci hierarchicky uspořádané státní správy, rozhodují volení zástupci občanů na nižších úrovních“ [ibid.].

Třetím pilířem pak má být delegace vybraných státních úkolů, resp. spoluodpovědnosti za jejich plnění, na subjekty občanské společnosti. Přestože stát má zodpovídat za elementární „solidární společenské funkce“, jakými jsou „sociální péče, péče o zdraví, péče o vzdělání, péče o životní prostředí“, měl by některé úkoly spojené s plněním svého poslání přenášet na jiné činitele a snažit se je ve výkonu těchto rolí podporovat a zároveň působit i jako kontrolní mechanismus [ibid.]. „Školy, nemocnice, divadla a další podobné instituce - pokud samozřejmě nejsou obchodními společnostmi - by tedy neměly být součástí státu jako třeba armáda či policie, ale měly by mít postavení neziskových organizací, k nimž má stát pouze určitá práva a ovšem i určité povinnosti.“ [ibid.].

Oproti Havlovu pojetí přijímá Klaus jen opatrně samotný koncept občanské společnosti a v pozitivním světle ji vnímá pouze jako platformu, na níž se setkávají svobodní jedinci. Pojem „občanská společnost“ považuje za

nadbytečné účelové označování „lidské společnosti“ [Klaus 2000]. Pro společnost tak není podle Klause přínosná občanská společnost (protože občanská společnost rovná se de facto lidská společnost), ale demokracie.⁴ Účelem demokracie přitom nemá být snaha o prosazování nějakého jednotného ideálu nebo společné pravdy. Demokracie má být procesem, ve kterém se střetávají různé legitimní zájmy. Úloha občanských sdružení nemá být posvěcena státem, občanská sdružení nemají být „postátňována“ a plnit nějaký úkol, ale pouze volně existovat a snažit se prosazovat své divergentní názory [Klaus 2000, srov. též Klaus 2002; Pehe 2003a: 42].

Klaus propaguje demokracii založenou na fungování volného trhu a zdůrazňuje, že je třeba vyhnout se neliberálním ekonomickým a sociálním teoriím, které demokracii a svobodu blokují: „Svoboda buď je a nebo není. Musí být zavedena plně, nikoli částečně. Není možné naslouchat dnes populárním 'ismům' (jako je multikulturalismus, humanrightismus, ekologismus, supranacionalismus, komunitarismus, feminismus, NGOismus, atd.). Tyto 'ismy' k větší svobodě nepřispívají, naopak ji ohrožují. V posledních desetiletích jsme si v Evropě vytvořili atmosféru, zákony a instituce, které blokují veřejnou debatu a které znemožňují, abychom cokoliv diskutovali vážně.“ [Klaus 2006].

I.1.3 Dílčí shrnutí a diskuse

V úvodu tohoto oddílu jsem identifikovala několik párových kategorií, které považuji za konstitutivní prvky občanské společnosti: svoboda - rovnost, individuum - kolektivita, autonomie - státní patronace, centralizace - decentralizace, dobrovolnost - povinnost, sociální - tržní princip, partikularismus - společný zájem. Jak jsme viděli v předchozích diskusích, pohybuje se povědomí o tom, čím je charakteristická občanská společnost někdy na pomezí, jindy výrazně ve prospěch jednoho z pólů.

⁴ Klaus tedy do určité míry zaměňuje pojem demokracie a občanské společnosti a označení občanská společnost používá spíše pejorativně k označování apolitické „morální“ sféry. Ilustrativní může být tato citace: „Páni Halíkové (a Medkové) se slova politika a hlavní politické strany přímo štítí. Považují se za mimopoliticky vyvolené, považují se za reprezentativní hlas společnosti (snad občanské) a politické strany považují – ve společnosti jak by podle nich měla vypadat – za cizorodý prvek. Sebe naopak považují za vyvolené věrozvěsty nesporné a tudíž téměř povinné pravdy pro všechny rozumné, čestné, spravedlivé“ [Klaus 2000].

Začněme rekapitulaci u vztahu občanské společnosti a státu. V Giddensově představě není zamýšlené partnerství občanské společnosti se státem skutečně rovným partnerstvím, ale spíše patronací, v níž je aktivita občanské společnosti značně závislá na státní sféře. Stát poskytne nejen rámec, ale i pravidla a při jejich dodržení finanční prostředky. Stát také určí hodnotu aktivního občanství a angažovanost odmění například slevami na daních. Tento pohled může ubírat občanské společnosti jednu z kvalit, kterou jiní, jako např. Dahrendorf považují za zásadní. U nás by ve prospěch Dahrendorfova zdůrazňování *dobrovolnosti* aktivit spadajících pod občanskou sféru mohl hovořit nedávný vývoj na poli zákona o dobrovolnické službě. Koncem roku 2008 se zvedla vlna odporu dobrovolnických organizací proti plánované novele, která navrhovala podmínit pobírání podpory v nezaměstnanosti dlouhodobě nezaměstnaných aktivním zapojením se do dobrovolnické činnosti. Zástupci neziskového sektoru tehdy hájili jednu z hodnot, na nichž podle nich stojí občanská společnost - právě to, že funguje na principu naprosto bezpodmínečné, dobrovolné angažovanosti. Takové fundamentální zásady lze považovat za zdroj onoho hodnotového konsensu, který zdůrazňuje Dahrendorf, ale také například Havel nebo klasik Tocqueville.

Z uvedeného příkladu ale také vyplývá, už proto, že se podobný návrh zákona vůbec objevil, že předpoklad *dobrovolnosti* není v české společnosti (ani na obecné rovině) samozřejmý. Předpoklad dobrovolné angažovanosti (vs. pasivity) se totiž prolíná s další rovinou úvah, která zohledňuje téma svobody a rovnosti. Zde narážíme na jedné straně na předpoklad solidarity s marginalizovanými (požadavek rovnosti), na druhé straně na svobodnou volbu k angažovanosti spojenou se zásadou přirozených hierarchií jako běžné součásti společenského uspořádání. Pro téma místních referend může být z hlediska požadavku rovnosti důležité, nakolik jsou šance občanů zúčastnit se hlasování vyrovnané. Hraje zde roli míra sociálního kapitálu a dostupnost informací. Existuje tenká hranice mezi tím, kdy se dá ještě v případě některých znevýhodněných občanů mluvit o svobodné volbě ne/zúčastnit se hlasování a kdy k neúčasti dochází proto, že daní občané nemají příliš reálné vyhlídky na to k volbám skutečně přijít. Příkladem takto znevýhodněných mohou být příslušníci etnických minorit, sociálně slabí apod. Na tomto místě je pak potřeba rozhodnout,

zda má občanská společnost sloužit především jako opora pro znevýhodněné, nebo aréna spíše pro ty aktivní, kteří svobodně sledují své zájmy. Nasnadě je samozřejmě takové propojení, které zahrne obě (zjednodušeně načrtnuté) skupiny.

S problematikou svobody versus rovnosti je úzce spojeno další téma, které, jak jsme viděli, hraje stěžejní roli mimo jiné v diskusi mezi Václavem Klausem a Václavem Havlem. Jde o dichotomii spravedlnosti (liberalistický, ekonomizující pohled Klause) a obecného dobra (komunitaristická, humanistická Havlova vize). Havel, stejně jako Dahrendorf zdůrazňuje nutnost společného morálního konsenzu, na kterém stojí občanská společnost, a zároveň ji chápe jako nezbytného partnera státu. V ekonomizujícím pojetí občanské společnosti s důrazem na volnou směnu, kterou zastával už Adam Smith a v naší diskusi kromě Klause samozřejmě především liberál Fridrich von Hayek, je kladem důraz na sledování individuálních zájmů, neboť jedině díky tomuto principu může společnost zdravě fungovat. Jakákoli cílená snaha o hledání společného nadindividuálního dobra má nebezpečný charakter sociálního inženýrství. V tomto pojetí je určující podmínkou vitální společnosti existence jejího liberálního demokratického uspořádání, občanská společnost nemá politický charakter, ale je pouze arénou pro střetávání různorodých zájmů jednotlivců. Pohled Havla koresponduje spíše s Tocquevillovou a Dahrendorfovou vizí. Důraz je kladen na svobodné sdružování jedinců, kteří své zájmy sledují na pozadí společného morálního konsenzu. Občanská společnost je jasně oddělena od státu, ovšem stejně jako stát může mít politický charakter a funguje jako „ochranný val“⁵ před zneužíváním státní moci. To neznamená, že mezi občanskou společností a státní politikou funguje apriorní antagonismus. Občanská společnost představuje spíše důležitý protipól, či doplněk státu. Zdůrazňováno je partnerství se státem (Dahrendorf, Havel, Giddens).

Úvahy o občanské společnosti se tedy pohybují na kontinuu párových kategorií, jehož šíře napovídá, že není lehké dopátrat se shody ohledně charakteristických znaků občanské společnosti. Karel Müller např., inspirován především Tocquevillovým a Giddensovým přístupem, identifikuje 4 základní funkce občanské společnosti: ochrannou, integrační, legitimizační a participační

⁵ Srov. Müller 2008, str. 91-95.

[srov. Müller 2003: 613-623; Müller 2008: 91-111]. Z perspektivy určitých přístupů mohou být ovšem některé ze jmenovaných funkcí potlačeny, jiné naopak zesíleny. Kategorie opozit, které jsem označila jako konstitutivní charakteristiky občanské společnosti, tvoří podle mého mínění základní normativní póly, na nichž staví i uvedené funkcionální pojetí.

Všechny párové pojmy, které se ve zmíněných koncepcích občanské společnosti objevují, vycházejí ze tří odlišných demokratických zdrojů: konzervatismu, liberalismu a socialismu. Míra významnosti, jaká je jim přisuzována se v rámci jednotlivých směrů liší. To je zjevně dáno i historickými podmínkami, v nichž se jednotlivé filosofické směry, v interakci s dobovými událostmi, vyvíjely. Tvrdím tedy, že obsahy duálních pojmových kategorií, které představují způsob uvažování o občanské společnosti, se s vývojem společnosti jako celku rozšiřují a do určité míry mění. Jednak totiž infiltrují do svého významového obsahu nové prvky (jinak je svoboda chápána při přechodu od monarchie k demokracii, jinak již v demokraciích fungujících) a naopak v rámci těchto debat ztrácejí na důrazu ty pojmy, které se v průběhu rozvoje společnosti staly de facto samozřejmými (trh). Rámcové kategorie ovšem zůstávají stále stejné a z jejich obsahových proměn nijak nevyplývá, že v důsledku historických změn musí původní obsahy kategorií nutně z debat o občanské společnosti vymizet. Mám tím na mysli například to, že i v posttotalitních státech je představa hledání obecného dobra (i přes, po zkušenostech s totalitním režimem, zesílená varování liberálů před sociálním inženýrstvím) naprosto legitimním chápáním jedné ze zásad občanské společnosti.

K tomu, jak se některé z kategorií vyvíjely, postačí stručný historický exkurz: počátky liberalismu a konzervatismu sahají ještě do doby, kdy se demokracie v Evropě teprve ztěžka začíná ustavovat. Takzvaný „otec konzervativního myšlení“ irský liberál Edmund Burke ještě zdaleka nemůže patřit mezi demokratické myslitele. Znechucen děním ve Francii kritizuje už v revolučním roce 1790 ve svém díle „Úvahy o revoluci ve Francii“ rovnostářství jakožto narušování přirozeného řádu [Burke 1997: 60-61] a v obavě před možnými revolučními důsledky vyzdvihuje nutnost přirozených hierarchií, vyplývajících z práv založených na konvenci. Na těchto zásadách vycházejících

ze společenské smlouvy pak také stojí občanská společnost [ibid.: 69-70]. Stát mají reprezentovat příslušníci aristokratických rodů, kteří prokázali své schopnosti už akumulací a pečlivým spravováním rodinného majetku [ibid.: 61-63]. Burke klade důraz na zachování tradice - existujícího mravního řádu a neobyčejně silně vnímá téma osobní svobody, která velkou měrou vyplývá ze zachování osobního vlastnictví [ibid.].

Ještě před Burkem klade stejný důraz na osobní svobodu skotský ekonom Adam Smith se svou teorií neviditelné ruky trhu. O půl století později je už jasný pád „starého režimu“ a Alexis de Tocqueville hledá pro vznikající francouzskou demokracii inspiraci během svých cest po Americe. Reflektuje postupný vývoj k demokracii, v níž klesá hodnota původu a i díky šíření vzdělanosti se k řízení veřejných záležitostí nedostávají jen majetkově privilegovaní. K trvajícimu důrazu na svobodu se přidává téma rovnosti podmínek. Negativně vymezená svoboda „od“ se tedy začíná měnit na pozitivně vymezenou svobodu „k“, ovšem přesto stále trvá opozice svoboda jedince (spojená se společenskou hierarchií) a rovnost jedinců (spojená s rovností příležitostí, ale v případě Tocquevilla zároveň i s hrozbou nivelizace). Tocqueville si je dále vědom toho, že francouzská demokratická revoluce proběhla na rozdíl od americké dosud pouze v materiální podstatě společnosti, ne v zákonech, ideách, mravech a zvycích [Tocqueville 1992: 12]. Stejně jako Burke tedy odkazuje k nutnosti existence mravního konsensu, který se však na rozdíl od Burkova konzervativního pojetí týká spíše shody nad procesuálními pravidly demokracie a nutnosti jejich postupného hodnotového ukotvení.

V téže době se ale v důsledku průmyslových revolucí 19. století nejen ve Francii, ale v celé Evropě dostává do popředí téma útlaku těžce pracujících dělníků a objevují se utopistická pojetí socialismu Charlese Fouriera nebo Roberta Owena. Kritika tržního kapitalismu přes socialistický důraz na rovnost a postupné změny, díky kterým jí lze dosáhnout, pak vrcholí v pojetí Karla Marxe, pro kterého je ovšem metoda postupných změn neúnosná a jedině revoluce nutně povede až k ideálu kolektivního vlastnictví [Marx 1977: 56-60; Marx 1953: 804]. Pojem občanská společnost se na chvíli ztrácí ze zřetele.

O století později reaguje Fridrich von Hayek už na zcela jiné společenské podmínky než jeho liberální předchůdci. Svět má za sebou dvě světové války a téma rovnosti nabývá díky ideologické diskreditaci komunismu („marxismu“ v praxi) nový rozměr. Přemrštěný důraz na rovnost není ve světle politického vývoje hrozbou pouze pro privilegované, ale v podobě totalitního režimu zhoubou pro společnost (a svět) jako celek. Tržní kapitalismus tak nemůže být největším strašákem, jak tomu bylo v Marxově době, přinejmenším se dělí o nepřízeň s dalšími (stále přibývajícimi) společenskými nástrahami. Vrací se silný důraz na svobodu, decentralizaci, soukromé vlastnictví a především nutnost, vzhledem k omezenosti lidských znalostí, kapitulovat v oblasti jakýchkoli snah o zasahování do společenského řádu [Hayek 1995]. Po pádu evropských komunistických režimů se spolu s demokracií a liberalismem stává trh základním kamenem občanské společnosti, stejně jako nyní už reálná osobní svoboda jedinců. I téma rovnosti se opět hlásí ke slovu. Významový obsah pojmu rovnost se však rozšiřuje zejména v mocenské dimenzi o nové kategorie např. etnické nebo genderové rovnosti [srov. Marada 2006], při zachování stále silného, ale nikoli jako dříve utopisticky vyhoceného důrazu na rovnost materiální.

Následující tabulka ukazuje ideálně-typickou provázanost jednotlivých pojmů, pokud zastřešující úlohu přidělíme třem zmiňovaným filosoficko-politickým směrům: liberalismu, konzervatismu a socialismu. Naznačené kategorie lze chápat jako mantinely, které vymezují debatu o občanské společnosti. Celé párové „rozparcelování“ pojmového pole občanské společnosti se v aktuálních debatách stále objevuje. I dnes nám může pomoci porozumět vizím ideální občanské společnosti, ale také usuzovat na její reálný charakter.

Tabulka 1: Párové kategorie občanské společnosti

liberalismus	konzervatismus	Socialismus
	svoboda	Rovnost
	autonomie	státní patronace
	decentralizace	Centralizace
tržní princip	tržní/sociální princip	sociální princip
partikularismus	partikularismus/společné dobro	společné dobro
individuum	individuum/skupina	Skupina
	dobrovolnost	Povinnost

Zdroj: autorka

Uvedená tabulka zachycuje základní hodnoty, které jsou obvykle vztahovány k občanské společnosti z různých ideologických pozic. Setkat se můžeme i s konceptualizacemi, které primárně operují s jinými pojmy. Příkladem je pojetí občanské společnosti (v širším pojetí veřejnosti) u Habermase [2000] a Arendtové [2007], kteří staví na dichotomii soukromého a veřejného. I v těchto koncepcích mají ale zároveň přirozeně své místo i některá z výše uvedených opozit. Arendtové pojetí spadá do tzv. republikánského modu, pro který je stěžejní chápání ideálu aktivního občanství jako povinnosti účastnit se správy věcí veřejných a představa občanské společnosti jako sféry solidarity, v níž stojí na prvním místě společné dobro, nikoli zájmy jednotlivců [srov. Gumplová 2007: 283; Habermas 2002: 80-85]. Habermas pak ve své proceduralistické koncepci z republikánského modelu vychází, ale směřuje k diskurzivnímu pojetí veřejnosti, o kterém bude ještě řeč dále.

1.2 „Silný program“ v kulturní sociologii

Co vyplývá z výše uvedeného párového pojetí a v čem nám může být nápomocno při „kulturní“ analýze místních referend? Je načase představit koncept kulturní sociologie J. C. Alexandera. Uvedené „párové kategorie občanské společnosti“ k němu poté vztáhnou a ukážu, jak lze za pomoci zmíněného konceptu

interpretovat poznatky o českých místních referendech, které budou rozebrány ve druhé části této práce.

Kulturní obrat v díle Jeffrey C. Alexandera zaznamenáváme v jeho teorii zhruba od přelomu 80. a 90. let, kulturní analýzu přitom stále častěji propojuje s úvahami o občanské společnosti a demokracii. Oproti neofunkcionalistickým počátkům jeho sociologické kariéry se v jeho pracích nyní stále více projevuje tíhnutí k normativně orientované sociální teorii [srov. Emirbayer 2004, str. 5-7]. Jak píše Musil, „(o)bsah dnešních diskusí o sociální teorii se oproti těm, které probíhaly v osmdesátých letech, radikálně změnil. Podle Seidmana a Alexandera se 'dramaticky změnil jazyk soudobé sociální teorie'. Scientistní ambice se ztrácejí, a to nejen v teorii, ale i v empirickém výzkumu. Lze také pozorovat oslabení zájmu o udržení „specifické sociální vědy“, tj. sociologie. Dnešní teoretické reflexe musí vzít v úvahu diskuse, které probíhají ve filozofii, teorii literatury a umění a tím se začínají stírat ostré hranice mezi sociálními vědami a tzv. humanities. (...) Součástí tohoto antiscientistního obratu je rovněž větší důraz na normativní stránky sociální teorie. Ta se ve stále větší míře zabývá otázkami spravedlnosti, demokracie, rovnosti a autenticity. S tím souvisí i rostoucí důraz na vztah mezi sociální teorií a životem, důraz na pragmatismus a na problémově orientované studie.“ [Musil 2002: 19].

Alexander zformuloval spolu s Philipem Smithem základní body takzvaného „silného programu v kulturní teorii“ (The Strong Program in Cultural Theory) ve stejnojmenném textu, který vyšel v roce 2002 v knize editované J. H. Turnerem [Alexander 2002] a rok poté s drobnými úpravami jako jedna z kapitol Alexanderovy knihy *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology* pod názvem „The Strong Program in Cultural Sociology“ [Alexander 2003]. Zde budu odkazovat k původní verzi textu.

Kulturní sociologie⁶ se inspiruje sémiotikou, poststrukturalismem, hermeneutikou a symbolickou antropologií. Vyčnívá návaznost na Durkheimovo [Durkheim 2002] binární uspořádání symbolických systémů na posvátné vs. světské prvky a jeho důraz na rituály a inspirace strukturální lingvistikou

⁶ Termín „kulturní sociologie“ používám v souladu s překladem, který se u nás vžil v několika posledních letech pro označení „silného programu v kulturní sociologii“ („The Strong Program in Cultural Sociology“). Srov. např. Marada 2006.

Ferdinanda de Saussura [Saussure 1996], který odlišuje jazyk (*langue*) jakožto abstraktní systém znaků od jedinečnosti jeho realizace v řeči (*parole*). „Protože významy jsou arbitrární a jsou vytvářeny uvnitř znakového systému, těší se určité autonomii vůči sociální determinaci, stejně tak jako jazyk země nemůže být předpovězen ze znalosti toho, zda se jedná o (zemi - pozn. V.F.) kapitalistickou, socialistickou, industriální nebo agrární. Kultura se nyní stává stejně objektivní strukturou jako jakýkoli jiný materiálnější sociální fakt“ [Alexander, Smith 2002: 146]⁷. Jak Alexander uvedl v publikovaném rozhovoru, který s ním vedli Cordero, Carballo a Ossandón, oproti strukturalistům zdůrazňuje, že „kulturní struktury nedeterminují, ale spíše formují jednání“ [Alexander 2008: 527].

Silné pojetí kultury stojí na kulturní autonomii, tedy na „ostrém analytickém oddělení kultury od sociální struktury“ [Alexander, Smith 2002: 137]. Kultura je strukturou sama o sobě, je sociálním textem, který se projevuje v narativech, symbolech a kódech. Z metodologického hlediska je kladen důraz na geertzovský [Geertz 2000] „zhuštěný popis“ těchto kódů, symbolů a narativů [ibid.: 137-138]. Jednou z nejzajímavějších aplikací tohoto přístupu je Alexanderova analýza aféry Watergate, v níž Alexander popisuje, jakým způsobem se postupně měnilo vnímání aféry prezidenta Nixona v USA od jejího chápání jako běžné součásti politické soutěže až k zapsání do americké historie jako události, která ohrozila nejvyšší sdílené normy a hodnoty. Watergate tak přestala být chápána jako rutinní politický střet zájmů, ale posunula se na vyšší úroveň rituálu, v němž svádí boj sakrální dobro s profánním zlem. Velmi důležitou roli hrála v tomto procesu změny veřejného mínění média, především televize, v níž probíhala oficiální slyšení [srov. Alexander 2003].

Důležitý je statut kultury jako nezávislé proměnné, která je schopna formovat instituce a jednání. Právě kulturní autonomie je hlavní charakteristikou odlišující silné pojetí kultury od sociologických teorií, které podle autorů kulturu pojímají pouze ve *slabém smyslu* [takzvané „weak programs“]. Mezi tyto *slabé* kulturní programy řadí Alexander se Smithem birminghamskou školu, kulturní

⁷ Jak autoři podotýkají, propojení sociologických a lingvistických přístupů využil ve svých studiích už Lévi-Strauss, který tak výrazně podpořil možnost chápat kulturu jako autonomní systém [Alexander, Smith 2002: 145-146], jeho analýza se ovšem příliš podobala spíše „nazainteresovanému vědeckému cvičení“ [ibid.: 136]. Ambicí autorů je naproti tomu prosadit tento specifický styl teoretizování jako ideální přístup v rámci kulturní sociologie [ibid.].

teorii Pierra Bourdieho, pojetí Michela Foucaulta a různé americké empirické studie zabývající se kulturní spotřebou – „vytvářením a přijímáním kultury“ („production and reception of culture“) [Alexander, Smith 2002: 140-143]. Autoři birminghamské školy např. podle Alexandera a Smithe sice zkoumali sociální texty a jejich významové obsahy, ale nedostáli požadavku kulturní autonomie. Šlo tedy spíše o „sociologii kultury“, která se zaměřovala na zkoumání kultury odrážející vztahy v sociální struktuře. Obdobně ztroskotává propojení kultury s mocí u Pierra Bourdieho, který tak zkoumá kulturu spíše jako entitu reprodukcující společenské nerovnosti a opět závislou na sociální struktuře [ibid.: 140-141].⁸ Jak ale podotýká Emirbayer na konto J. C. Alexandera, je jeho kritika nasměrována nejen proti přístupům omezujícím se na zkoumání sociální struktury, ale také proti kulturnímu redukcionismu [Emirbayer 2004: 7]. Cílem kulturní sociologie je zajistit kultuře adekvátní místo v rámci sociologického zkoumání, ale zároveň si všímat i širšího sociálního kontextu – např. materiálních podmínek nebo racionálních zájmů aktérů [Alexander, Smith 2002: 147].

I.2.1 Občanská společnost prizmatem kulturní sociologie

Jeffrey C. Alexandera

Ambicí kulturní sociologie v Alexanderově podání je nejen lepší pochopení sociální skutečnosti, ale také poskytnutí možnosti sociální kritiky [srov. Alexander: 532]. Obojí může být umožněno nejen díky autonomnímu pojetí kultury. Alexander používá obdobné analytické odlišování uzavřených sfér i ve své diskurzivní a institucionální analýze občanské společnosti. Tu vnímá jako analytický a do různé míry i empiricky nezávislou na ostatních „neobčanských“ sférách: ekonomické, politické, náboženské, nebo intimní rodinné sfěře. Každá ze sfér při tom podle Alexandera žije svým vlastním životem, má své kulturní kódy a narativa a případně své elity, které je artikulují. Odlišení jednotlivých sfér i na této, co se obecnosti týče nižší úrovni analýzy, umožňuje lépe pozorovat, jakým způsobem spolu jednotlivé sféry interagují a všímat si případně jejich nevyvážených vztahů. Stejně tak je možno zkoumat vnitřní charakter těchto sfér a odhalovat vztahy podřízenosti a dominance v jejich rámci [srov. Alexander 1998:

⁸ Podrobnější vymezení a kritika ostatních „slabých“ kulturních pojetí viz Alexander, Smith 2002:

6-12; Alexander: 532-533]. Alexanderovo pojetí se tak velmi podobá Habermasově diferenciaci sfér založených na odlišných principech jednání. Habermas rozlišuje politickou (stát, politické strany), ekonomickou a sociální sféru (rodina, dobrovolné spolky), dnes odpovídající občanské společnosti [srov. Gümplová 1997: 285]. Alexanderova koncepce je ale užší, občanská společnost, pojímaná podobně jako u Habermase jakožto sféra komunikativního jednání, má čistě veřejný charakter (nespadá do ní rodinná sféra).

Alexander chce prostřednictvím oddělení občanské a neobčanských sfér poskytnout ovšem také „reálný“, nikoli pouze normativní koncept občanské společnosti [Alexander 1998: 3]. Zřejmě nejlépe výhodu svého analytického modelu objasňuje v jedné ze svých knih v drobné poznámce pod čarou, v níž se ohrazuje proti Pérez-Díazově kritice svého teoretického přístupu. Víctor Pérez-Díaz rozlišuje tři typy teoretických přístupů k občanské společnosti: generalistický, minimalistický a maximalistický [Pérez-Díaz 1998: 211-219]⁹ Alexandra přitom (jakožto následníka Habermase či Parsonse) řadí do skupiny minimalistů. Z pozice generalisty, mezi něž se Pérez-Díaz sám řadí, pojímá občanskou společnost velmi široce a zdůrazňuje systémové propojení jednotlivých sfér – především úzkou vazbu občanské společnosti na trh, resp. trh jako podmínku existence veřejné sféry - a minimalistům vyčítá zejména to, že zmíněné vazby přehlížejí, a utopisticky nadřazují občanskou sféru nad ostatní [ibid.: 212-215]. Alexander se ovšem ve zmíněné poznámce proti této kritice ostře vymezuje. Poukazuje při tom na to, že právě analytické oddělení jednotlivých sfér poskytuje možnost zhodnotit jejich sociální či morální přínos a posuzovat jejich vzájemné (konfliktní) vazby. Tento přístup umožňuje odhalit, jaký charakter má občanská sféra sama o sobě, nutně z něj ovšem nevyplývá jakékoli usuzování o její nadvládě nad ostatními sférami. Navíc lze díky zmíněnému postupu sledovat i nahodilosti ve vývoji občanské společnosti a všimnout si různorodosti vztahů mezi jednotlivými sférami a možných variant, které tak odlišným propojením těchto sfér vznikají [Alexander 1998: 17-18].

140-143.

⁹ Aníž by na Pérez-Díaze v tomto směru přímo odkazoval, používá toto rozlišení i Karel Müller [srov. Müller 2002: 67-70]

Alexanderovo pojetí občanské společnosti výstižně parafrázuje Karel Müller: „I když je občanská společnost sama o sobě závislá na zdrojích a vstupech ze sféry politického života, ekonomických institucí a širšího kulturního kontextu, představuje samostatnou sféru společenské solidarity, jež transcenduje veškeré partikulární závazky a zájmy a umožňuje nalézání jednotné identity mezi jinak separovanými individui. Jde o sféru solidarity, v níž je do určité míry postupně definován a posilován jistý druh univerzalizujícího se společenství. Tento druh občanské společnosti nikdy nemůže existovat jako takový, vždy může existovat pouze „do jisté míry“ [Müller 2002: 69; srov. Alexander 1998: 7, 96-97]. Podle Alexandera spadají přímo pod občanskou sféru například soudy, hromadné sdělovací prostředky nebo výzkumy veřejného mínění. Občanská společnost má také své vlastní elity, například příslušníky neziskových organizací či výrazné osobnosti sociálních hnutí [Alexander 1998: 97]. Občanská sféra není ale jen souborem institucí, Alexander si všímá i „strukturovaného, sociálně ustaveného vědomí“, „sítě porozumění“ a „uvědomovaných zájmů elit“, které fungují v pozadí formálních institucí. Tvrdí, že „(a)bychom mohli studovat tuto subjektivní dimenzi občanské společnosti, musíme rozpoznat a soustředit se na symbolické kódy, které jsou kriticky důležité při utváření pravého významu společnosti pro ty, kteří jsou uvnitř ní i vně. Tyto kódy jsou natolik sociologicky významné (...), že každé studium sociálního/skupinového/subsystémového konfliktu musí být doplněno odkazem na tuto občanskou symbolickou sféru.“ [ibid.].

Alexander tedy směřuje k diskurzivní analýze občanské společnosti. Každý občanský diskurz zahrnuje rozlišení kategorií „čistého“ a „nečistého“. Tyto kategorie přitom nejsou založeny pouze na zobecnění pozic v sociální struktuře či individuálního jednání, ale vyplývají také „z vnitřní logiky symbolického kódu“ [ibid.: 98]. Na základě tohoto propracovaného systematického rozlišení jsou oddělováni ti, kteří mají nárok na to být členy společnosti od těch, kteří si to nezaslouží [ibid.]. V pozitivních a negativních kódech uvažují všichni, kteří se považují za členy dané společnosti. Je zajímavé, že v rámci národní komunity sdílejí tento diskurs i různé sociální skupiny – co ovšem nesdílejí, je způsob, jakým dané symbolické významy aplikují. Tak čtou například radikálové a

liberálové Orwellovo 1984 jako hrozbu kapitalistického uspořádání, zatímco konzervativci v něm vidí pouze odkaz na komunistickou totalitu [ibid.: 99, 105]. V rámci politického boje se také různé skupiny pokoušejí samy sebe zařadit na pozitivní stranu diskurzivní struktury a své nepřátele poskvřnit zařazením na stranu opačnou [ibid.: 105; srov. Alexander 2007: 643-646]. Je třeba dodat, že sebeočist'ování a poskvřňování nepřátel nemusí zdaleka probíhat vědomě. Binární diskurz funguje na třech úrovních: individuální úrovni motivů, vyšší úrovni vztahů a na úrovni institucí. Binární kódy na jedné (pozitivní nebo negativní) straně všech těchto tří úrovní spolu mohou být libovolně spojovány [ibid.: 99, 101]. Alexander na základě průzkumu amerických časopisů, novin a televizních zpráv mezi lety 1960 a 1980, analýzy diskurzu z krizových období v Amerických dějinách zaznamenaných v různých dokumentech a studia některých témat politické filozofie [ibid.: 109] zkonstruoval základní diskurzivní strukturu americké občanské společnosti, jejíž dvě opozitní kategorie tvoří demokratický a nedemokratický kód (viz následující tabulka).

Tabulka 2: Rozdvojující („bifurcating“) diskurzy

Diskurzivní struktura	Demokratický kód	Antidemokratický kód
sociální motivy	Aktivita	Pasivita
	Autonomie	Závislost
	Racionalita	Iracionalita
	Rozumnost	Hysterie
	Klid	Vznětivost
	Sebekontrola	Vášnivost
	Realistický	Nerealistický
	Příčetný	Šílený
sociální vztahy	Otevřený	Utajovaný
	Důvěřivý	Podezřivý
	Kritický	Poníženě uctivý
	Čestný	Sobecký
	Svědomí	Chtivost
	Pravdivý	Klamný, podvodný
	Přímočarý	Vypočítavý
	Deliberativní	Konspirativní
	Přítel	Nepřítel
sociální instituce	Řízený pravidly	Svévolný
	Právní řád	Síla, moc
	Rovnoprávnost	Hierarchie
	Všeobecný	Výlučný
	Objektivní	Individuální
	Smluvní	Askriptivní loajalita
	Sociální skupiny	Frakce
	Úřad	Osobnost

Převzato: Alexander 1998: 100-101, tabulky 6.1-6.3.

I.2.2 Metodologický přínos kulturního přístupu pro studium české občanské společnosti

Přestože Alexander zkoumal diskurzivní strukturu americké občanské společnosti, lze, myslím, předpokládat, že se v rámci těchto základních kódů pohybují i diskurzy v jiných demokratických státech. Česká občanská společnost zřejmě nebude v tomto směru nijak vybočovat. Je třeba si uvědomit, že primární diskurzivní struktura občanské společnosti je v podstatě otiskem normativního demokratického ideálu. Funguje jako základna interpretačních vzorů, ke kterým se pak jednotlivé konkrétní koncepce občanské společnosti vztahují. Stejně tak z ní, ať už vědomě nebo (a to spíše) nevědomě, vycházejí jednotliví aktéři, kteří mohou posílit své postavení v této sféře jedině tak, že sami sebe konstruují pomocí demokratického kódu. V základní diskurzivní struktuře se zřejmě nijak neodráží specifický historický vývoj různých občanských společností, ten se projevuje až na druhé úrovni, kdy jsou narativa důležitá pro daný kontext (jako například komunistická historie v ČR) vztahována k této prvotní struktuře. To je zároveň důvod, proč uvedené diskurzivní pojetí občanské společnosti můžeme chápat jako do určité míry překlenující různé vzájemně si odporující koncepty představené v kapitole I. 1. „Občanská společnost“. Pokud se občanská společnost projevuje skrze média, veřejné diskuse a výsledky veřejného mínění, pak se při jejím zkoumání projeví i různorodé koncepce, které jsou součástí debat a polemik aktérů interagujících v jejím rámci.

V tomto ohledu koresponduje důraz na diskurzivní aspekt občanské sféry s Habermasovým proceduralisticky orientovaným chápáním deliberativní demokracie, ve kterém se slučují jak instrumentálně řízené komunikativní praktiky ve formě zájmových kompromisů (tradičně odpovídající liberálnímu pojetí demokracie), tak i eticky ukotvené sebeuvědomění vycházející z republikánského modelu. „Diskurzivní teorie zahrnuje prvky obou stran a integruje je v pojmu ideální procedury projednávání a přijímání rozhodnutí. Tento *demokratický postup* vytváří vnitřní souvislost mezi *vyjednáváním, diskusemi, v nichž jde o sebeuvědomění, a diskusemi, v nichž jde o spravedlnost*, a zakládá domněnku, že se za takovýchto podmínek dosahuje rozumných, respektive férových výsledků.“ [Habermas 2002: 88].

Znamená to tedy, že Alexanderovo pojetí občanské společnosti umožňuje zjišťovat, zda se v rámci převládajícího diskurzu více prosazuje liberalistická nebo republikánská koncepce, resp. pokud se vrátíme k párovým pojetím občanské společnosti, které z uvedených dichotomií (svoboda-rovnost, autonomie-státní patronace, tržní princip-sociální princip, partikularismus-společné dobro, atd.) figurují v aktuálním chápání toho, co je nebo co by měla být občanská společnost a jací aktéři tato stanoviska deklarují. To, že základní diskurzivní struktura demokratického a antidemokratického kódu odpovídá i diskusím o občanské společnosti v ČR si můžeme ukázat na příkladu výše představené polemiky o občanskou společnost mezi Václavem Havlem a Václavem Klausem. Vezměme si jeden z klíčových bodů jejich sporu: sledování individuálních zájmů (Klaus) versus občanská společnost postavená na ideálu společného dobra (Havel). Klaus zdůrazňuje *aktivního, racionálního* aktéra a sledování kolektivního transcendentního zájmu považuje za *iracionální a nerealistické*. Svou pozici tedy oproti opačné Havlově vztahuje k pozitivnímu prodemokratickému kódu na úrovni *motivů* (tedy individuální úrovni aktérů). Havel naproti tomu zdůrazňuje (na úrovni vztahů) *čestnost* oproti *sobeckosti*, kterou připisuje sledování individuálních cílů. Oba, Klaus i Havel, tedy vymezují své pojetí občanské společnosti v rámci demokratického kódu, zatímco argumenty svého oponenta interpretují za využití kódu opačného.

1.3 Perspektiva politické sociologie

Jak už bylo řečeno v úvodu, tradiční perspektivu pro zkoumání místních referend poskytuje politická sociologie. Ta rámuje institut místního referenda jeho řazením mezi různé nástroje přímé demokracie. Do opozice tedy postavím tábor „příznivců“ a „odpůrců“ přímé demokracie, resp. argumenty „pro“ a „proti“ přímému hlasování a ukážu, jaké klady a zápory jsou nejčastěji s referendy spojovány. Některé z těchto empiricky podložených závěrů pak využiji i při podrobném popisu problematiky místních referend v České republice.

1.3.1 Přímá demokracie – pro a proti

Jedním z hlavních pilířů demokratického systému je vysoká míra zapojení občanů do rozhodovacího procesu. Právě aktivní občanská participace posiluje

legitimitu demokratického zřízení. Klíčová je přitom také míra reprezentativity, tedy otázka, nakolik občané kteří participují ve volbách, resp. místních hlasování, reprezentují názory celé populace, včetně její neaktivní části.

V nástrojích přímé demokracie spatřují mnozí značný aktivizační potenciál. Otázka, do jaké míry tyto nástroje opravdu mobilizují širší masy, je ale stále diskutabilní. Navíc se s ní pojí i obecný normativní problém demokracie, a sice zda má zvýšení počtu participujících občanů skutečně pozitivní efekt na kvalitu demokratického procesu. Výhodou vysoké míry občanské participace ve fungujících demokraciích je na jedné straně transparentnost systému a s ní spojená důvěra občanů v jeho legitimitu, dále růst potenciálu pro aktivní fungování občanské společnosti a šance na rovnoměrnější distribuci podílu na moci. Na druhé straně může vysoká míra participace narušovat efektivitu politického procesu, konkrétně snižovat rychlost rozhodování a negativně se promítnout v kvalitě výsledných rozhodnutí. Hranice, kdy míra zapojení občanů zkvalitňuje nebo naopak deklasuje demokratický systém, zůstává tedy arbitrární.

Přímou demokracii je také třeba posuzovat v několika rovinách. Roli hraje, na jaké úrovni přímé rozhodování probíhá (lokální, státní, mezinárodní), důležitý je také místní a historický kontext. Jen empiricky podložená znalost základních pro a proti by měla tvořit pevnou půdu pro utvoření realistického mínění o tom, jaká je reálná povaha přímé demokracie a jaké místo zaujímá mezi ostatními nástroji, které mají potenciál šířit a prohlubovat stěžejní demokratické hodnoty.

V následujících kapitolách si shrneme základní předpoklady o tom, jakou funkci plní procesy přímé demokracie a jaké voliče, resp. skupiny voličů tyto procesy mobilizují. Dochází díky nim k aktivizaci jiných skupin občanů, nežli těch, které se běžně účastní zastupitelských voleb? Jaký efekt mohou mít místní referenda na (potenciální) voliče?

Když se pročítáme texty současných politologů a sociologů zabývajících se praxí místních referend, najdeme zde s trochou nadsázky tábor odpůrců a zastánců (lokální) přímé demokracie – zastánci empiricky potvrzují platnost svých premis o výhodách přímé demokracie, odpůrci se naproti tomu specializují na ověřování kritických hypotéz. Budeme se nyní držet této (pro naše účely záměrně vyhocené) dichotomie a ukážeme si, jaké jsou hlavní argumenty obou stran.

I.3.2 Dva pohledy na přímou demokracii

Odpůrci přímé demokracie nejčastěji namítají, že voliči nejsou dostatečně kompetentní k tomu, aby přímo rozhodovali o komplikovaných veřejných otázkách. Inkompetence voličů pramení z nedostatku informovanosti, či nedostatku zájmu o politiku. Nebezpečí referend tedy spočívá v tom, že referendum nebude správně („inteligentně“) využito. Proklamování přímé demokracie je z pohledu jejích kritiků pouze populistickým gestem. Jak vyplynulo z některých analýz praktik přímé demokracie, občané často dostatečně nerozumí danému procesu, jsou málo informovaní, občas dokonce volí v protikladu ke svým politickým preferencím [srov. Lacy, Emerson 2000].

Skeptici také vznášejí obavy ze zneužívání referend úzce zaměřenými skupinami, pro které může být přímá demokracie jedinou cestou, jak dostat určitou otázku do popředí veřejného zájmu. Témata, která jsou projednávána v referendech i konečná rozhodnutí o nich pak mohou záviset zejména na propagaci, mediální kampani a obecně míře finančních prostředků dané zájmové skupiny [Cronin 1989: 61 - 62].

Zastánci přímé demokracie naproti tomu vycházejí z předpokladu, že pokud jsou voliči schopni vybírat mezi jednotlivými kandidáty do zastupitelských funkcí, pak dokážou také rozhodovat o konkrétních problémech a otázkách v rámci referend [Cronin 1989: 61]. Zdůrazňují, že referenda vedou ke zvýšení politických znalostí voličů a tento růst zájmu o politickou problematiku se pak může pozitivně odrazit i v míře celkové politické participace. Mendelsohn a Cutler například prokázali, že politické znalosti rostou v průběhu kampaní, které předcházejí referendům, a to u všech skupin občanů [Mendelsohn, Cutler 2000: 692]. Pozitivní efekt přímé demokracie na politické znalosti voličů prokázal ve své studii také Smith [2002]. Referenda navíc podle zastánců přímé demokracie umožňují transparentní a přímé zásahy do určitých politických otázek, což vede ke zvýšení „political efficacy“ občanů [Mendelsohn, Cutler 2000: 686 – 687].

I.3.3 Jací lidé podporují přímou demokracii?

Donovan a Karp ve své studii zkoumali míru podpory přímé demokracie mezi obyvateli Nového Zélandu, Švýcarska, Kanady, Finska, Norska a Švédska. Na datech z těchto zemí ověřovali dvě různá teoretická východiska. Podle první teorie podporují nástroje přímé demokracie aktivní občané s hlubokým zájmem o politiku. Tato teorie kognitivní mobilizace odpovídá běžnému modelu volebního chování v zastupitelské demokracii (viz výše, část I.3.2). Předpokládá vazbu mezi lepšími politickými zdroji (vyšším vzděláním, zájmem o politiku) a podporou přímé demokracie (výjimkou je pouze vliv věku, přestože podle teorie kognitivní mobilizace roste předpoklad vyšších politických zdrojů s věkem, podpora přímé demokracie se očekává spíše u mladých občanů).

Druhá teorie politického odcizení nabízí opačný předpoklad – nástroje přímé demokracie jsou atraktivní pro ty, kteří se politicky neangažují a sami sebe vnímají na politické periferii. Podpora přímé demokracie je tak podmíněna politickým cynismem nebo ztrátou veřejné důvěry v tradiční demokratické instituce. Podle této teorie přímou demokracii podporují zejména občané, kteří fandí neparlamentním stranám a ti, kteří jsou nespokojeni s daným politickým stavem v zemi.

Autoři ověřovali pomocí multivariačních modelů všechny charakteristiky relevantní pro výchozí teorie. Jejich závěry nepotvrdily jednoznačně ani jednu z ověřovaných teorií, teorie kognitivní mobilizace se ale jevila jako slibnější. Ukázalo se, že nástroje přímé demokracie podporují zejména mladí občané a ti, kteří se více zajímají o politiku, podpora přímé demokracie ale nekorelovala s vyšším vzděláním. Teorie politického odcizení má pro pozitivní postoje k přímé demokracii méně konzistentní význam. Neprokázal se vliv nespokojenosti na vyšší podporu přímé demokracie, ovšem ve čtyřech ze zkoumaných zemí byla jasná silnější podpora nástrojů přímé demokracie u občanů, kteří jsou přívrženci neparlamentní strany [Donovan, Karp 2006].

I.3.4 Kdo a proč chodí volit?

Volební chování jednotlivců se různí. Můžeme uvést například členění Evansové, která rozlišuje psychologické, sociodemografické (mimoúrovňové) a

strukturní (makroúrovňové) faktory, které v různé míře politickou participaci občanů ovlivňují [srov. Evans 2004]. Mezi psychologické, resp. názorové faktory patří např. *political efficacy*¹⁰ občanů, míra jejich zájmu o politiku, spokojenost s daným politickým stavem, náboženská víra apod. Důležitou roli hraje vnímaná schopnost občanů ovlivnit svůj vlastní život (*self efficacy*). Jak uvádí Cronin, fatalisté volí méně často nežli lidé, kteří věří ve své vlastní schopnosti a možnosti řídit svůj osud. Naopak ti, kteří věří, že i jeden (jejich) hlas může rozhodnout, tedy lidé s vysokou *political efficacy*, volí častěji. Jsou to obvykle lidé, pro které je daný ekonomický a politický systém spíše příznivý. Naopak ti, kteří pocítují újmu stran jakýchkoli občanských výhod, využívají možnost účasti ve volbách méně často [Cronin 1989: 67].

Lze říci, že zmíněné psychologické faktory se z velké části odvíjejí od postavení jedinců v sociální struktuře, na jejich charakter má vliv kombinace sociodemografických a strukturních znaků. Indikátory volební účasti na makro a mikroúrovni a jejich vzájemným vztahem se, jak již bylo zmíněno, ve své práci zabývá Evans. Mikroúrovňové faktory představují socioekonomické charakteristiky jako výše příjmu a manželský status, dále faktory jako výše vzdělání nebo náboženská příslušnost, které ovlivňují vztah občanů k politické participaci jako k občanské povinnosti. Dalšími indikátory politické participace na mikroúrovni je členství v organizacích, roli hraje věk, gender a etnická příslušnost. Na makroúrovni pak hraje roli typ volebního systému a socioekonomický kontext (velikost, heterogenita společnosti, ne-přítomnost krize) [Evans 2004].

Všechny uvedené faktory ovlivňují účast/neúčast občanů ve volbách. Pokud použijeme pro politickou sociologii obvyklou terminologii racionální volby, projevují se v tom, do jaké míry jsou voliči schopni redukovat náklady, které je nutné vynaložit pro účast ve volbách. Podle Cronina sem patří *opportunity costs* (náklady příležitostí) a *information costs* (náklady na získání informací): voliči musí vynaložit čas na registraci k volbám, na získání informací o dané otázce, cestu k volební urně atd. Tyto náklady hůře nesou osoby s nižším

¹⁰ Termín i u nás běžně používaný v této podobě znamená v doslovném překladu „politickou účinnost“. Označuje pocit jedince mít možnost ovlivňovat politické dění – tedy vědomí, že právě „můj hlas má smysl“.

ekonomickým statusem a příslušníci méně vzdělaných vrstev. Důvodem je fakt, že vzdělanější osoby mohou vynakládat menší úsilí na pochopení problému, kterého se týkají přímé volby, či na získání informací o kandidátech. Pozitivní roli hraje také věk, resp. životní zkušenosti zvýhodňující osoby, které se už několikrát voleb účastnily oproti těm, které se čerstvě staly voliči [Cronin 1989: 66].

Vše uvedené můžeme zvažovat, pokud se zabýváme mírou volební účasti a aktivizačním potenciálem přímé demokracie. Vzhledem k tomu, že se v této studii zaměřuji na lokální úroveň (místní referenda), je také zajímavé zmínit závěry Cronina, který na příkladu USA ukazuje, jak se volební účast proměňuje podle typu voleb: prezidentských voleb se účastní obecně více voličů nežli tradičních amerických „off-year“ voleb, volební účast také klesá s postupem na nižší úroveň, tedy národních voleb se účastní více voličů nežli státních a v lokálních volbách je opět volební účast nižší nežli na státní úrovni [Cronin 1989]. Pro místní referenda je navíc patrně velmi důležitým indikátorem volební účasti především téma, o kterém se hlasuje.

I.3.5 Co přináší přímá demokracie?

Ukazuje se, že referenda, resp. už i kampaně iniciující konání referenda, často vedou ke zvýšení politické participace a obecně k větší politické angažovanosti voličů (k větší informovanosti, zájmu o politická témata apod.). Tento závěr vyplynul například z výzkumu, který provedli Tolbert a kol. na datech z amerických národních voleb z let 1996, 1998 a 2000. Analýza potvrdila, že ve státech, kde proběhla referenda, se zvýšil počet voličů v prezidentských volbách 1996 a ve volbách 1998. V modelu, kde všechny ostatní faktory byly konstantní, zvýšilo každé proběhlé referendum o 1 % pravděpodobnost, že občan bude volit [Tolbert a kol. 2003: 29]. Autoři se soustředili také na potenciální edukativní efekt přímé demokracie v procesu občanské angažovanosti. Prokázali, že referenda pozitivně ovlivnila míru politické informovanosti voličů. Pozitivní efekt referend na informovanost se projevil zejména v nekompetitivních prezidentských volbách a ve volbách, ve kterých neprobíhala intenzivní kampaň. Referenda totiž v těchto případech doplňovala informační deficit [ibid.: 32-34].

Výzkumy některých autorů také potvrdily dlouhodobý vliv přímé demokracie na zvýšení politických znalostí voličů. Smith na amerických datech zjistil, že lepší politické znalosti občanů byly vysledovány u voličů z těch států, ve kterých jsou často používány nástroje přímé demokracie. Zlepšení znalostí se týkalo pouze voličů, nikoli občanů, kteří se voleb neúčastnili [Smith 2002]. Podle Tolberta a kol. se vyšší znalost politické problematiky v důsledku kampaně spojené s přímými volbami projevila u občanů s větším zájmem o politiku, s vyšší political efficacy, u vzdělanějších osob, u těch kteří sledují média a u osob se stranickou orientací [Tolbert a kol. 2003: 32-33].

Podle Papadopoulose však přispívají referenda i k začlenění do politického procesu těch skupin, které jsou jinak v politické aréně velmi málo reprezentovány. Jedná se například o environmentální iniciativy a obecně o občanské iniciativy spadající na extrémní okraje pravolevého politického spektra [Papadopoulose 1995: 438].

Pokud uvážíme přínosy, které spatřují v přímé demokracii její obhájci, i kritiku jejích odpůrců, můžeme debatu o přímé demokracii a konkrétně referendech shrnout prozatím takto: Výzkumy ukázaly, že referenda zvyšují informovanost a „self efficacy“ některých voličů a mají vliv na nárůst politické participace. Toto zjištění by mělo částečně zmírnit obavy skeptiků. Na druhou stranu jsou však námitky odpůrců referend podpořeny jednak tím, že růst informovanosti se úzce váže na mediální kampaň a hrozí tedy značné ovlivnění voličů. Dále lze z pozice skeptiků namítnout, že ke zvýšení politické participace dochází na úkor její kvality, neboť některé výzkumy poukazují na „nešikovnost“ referenda jako takového, protože neumožňuje dodržet voličům konzistentní postoje a volit v souladu s jejich skutečnými preferencemi [srov. Lacy, Emerson, 2000]. Tato námitka se ovšem týká praktikování referend v USA, kdy voliči běžně rozhodují o několika různých otázkách zároveň.

Na to, jaké důvody vedou k poměrně častému využívání místních referend v západních demokratických státech, existují různé názory. Objevují se jak argumenty, které zdůrazňují iniciaci ze strany občanů, tak teorie, které naopak považují za hlavní iniciátory držitele moci. V prvním případě tak např. Dalton spojuje přímou demokracii s těmi, kteří jsou se stávající politickou situací

nespokojeni, nesouhlasí se zastupitelským principem, či jsou přímo přívrženci extremistických hnutí [srov. Dalton 2001], Inglehart pak naopak váže přímou demokracii k již zmíněné teorii kognitivní mobilizace, když tvrdí, že za jejím rozvojem stojí rostoucí zájem občanů a o politiku a růst jejich politické informovanosti [Inglehart 1990]. Jiní autoři ale považují expanzi přímé demokracie pouze za důsledek chytré kalkulace elit, které se tak pokoušejí udržet legitimitu stávajícího politického systému [srov. Budge 1999; LeDuc 2003 a Scarrow 2001].

II. Místní referenda v ČR

II.1 Stav poznání

Pokud bychom o místních referendech prohlásili, že se těší poměrně vlažnému zájmu českých občanů, měli bychom dodat, že i zájem českých sociologů o místní referenda jako samostatné téma je zatím mizivý. Možná ale referenda nejsou tak nevyužívaným nástrojem přímé demokracie, jak se na první dojem může zdát a také sociologickému zájmu tento fenomén neuniká zcela. Michael Smith ostatně v komparativní tabulce, která shrnuje základní předpisy o referendech v různých evropských zemích, uvádí, že se v ČR uskutečnilo již „mnoho“ referend, a sice více než 90 mezi lety 2000 a 2006 [Smith 2007: 27]. „Mnoho“ českých sociologů se ale místními referendy valně nezabývá, bájnou Simmelovskou tradici „sociologa-cizince“ tak následuje zmíněný Američan M. Smith, který se systematicky věnuje českým místním referendům z politologicko-sociologického hlediska téměř jako jediný. Zkoumá „které faktory determinují úspěšnost nebo neúspěšnost navrhovatelů při iniciování a uskutečňování místních referendových kampaní ve střední a východní Evropě“ [Smith 2007: 10]. Pro zmíněnou studii se mu podařilo sesbírat slušný objem dat, výsledný text ale až příliš dobře odpovídá současným empirickým trendům. Čelí tak nárokům na podrobnost popisných údajů a zejména použitých analytických metod, ale ve výsledku má spíše charakter statistického cvičení bez výraznější diskuse uvedených závěrů.

Obecně zájem o téma místních referend v ČR iniciuje Nadace VIA, která financovala jak text M. Smithe z roku 2007, tak studii „Místní referenda v České republice a ve vybraných zemích Evropské unie“, která vznikla v roce 2006 pod záštitou institutu Europeum. Tvůrci této studie srovnávají legislativní úpravu i praxi místních referend u nás, na Slovensku, ve Francii, Bavorsku a Horním Rakousku. Přínosem je zejména to, že se autorům podařilo dohledat velmi obtížně dostupné údaje o již proběhlých referendech. Právě obtíže při dohledávání informací o místních referendech (konaných zejména před rokem 2004) zmiňují snad všichni autoři, kteří se tímto tématem zabývají [srov. Špok 2006: 5;

Nováčková 2007: 158; Smith 2007: 18]. Asi nejzajímavější práce se věnují především legislativní úpravě místních referend a dopadu na jejich praxi – zde odkazují k textům Filipa Rigela a Petry Nováčkové.¹¹

Pro pochopení situace místních referend v českém prostředí je klíčové popsat jednak právě jejich legislativní úpravu, za druhé samozřejmě dosavadní praxi. Tomu se budu věnovat v následujících oddílech.

II.2 Proběhlá místní referenda

Z dostupných údajů můžeme přibližně určit počet referend proběhlých na našem území mezi lety 2000 a 2006. Celé toto údobí mapuje pouze Michael Smith, další autoři se věnují pouze kratším časovým úsekům. V jejich textech ale najdeme poměrně podrobné informace: datum konání, způsob iniciace, téma referenda, včetně znění otázky, o níž se hlasovalo, počet hlasujících, rozložení odpovědí (ano/ne) i to, zda referendum bylo platné¹²

Michael Smith uvádí, že přestože zákon o místním referendu vstoupil v platnost už v roce 1993, první referenda se začala objevovat až od roku 2000. V té době došlo naopak k velkému boomu a mezi lety 2000 a 2005 proběhlo 114 referendových kampaní, z toho 82 referend se skutečně konalo [Smith 2006: 401]. Od roku 2000 do roku 2006 se konalo celkem 94 hlasování, z toho 20 o rozdělení obcí, 16 o zřízení úložiště jaderného odpadu v obci, 14 o zřízení větrných elektráren, 8 se týkalo dopravy, 8 lomů nebo dolů v obci, 6 továren, 7 ostatních témat spadajících pod trvale udržitelný rozvoj, 3 místních škol a 12 autor zařadil pod „ostatní témata“. Nejvíce hlasování, 59, se tedy týkalo ekologické problematiky [Smith 2007: 47].

Referenda probíhala především v malých obcích do 2000 obyvatel (69 případů), v obcích od 2000 do 10 000 obyvatel proběhlo 17 hlasování, ve větších obcích pouze osm. Stejně markantně souvisela s velikostí obce i úspěšnost

¹¹ Za zmínku stojí také konkrétně zaměřené diplomové práce Stanislava Adámka, který se věnuje referendům o protiraketových základnách [Adámek 2007] a Petra Kohútka, v jehož práci o možnostech přímé občanské participace je stěžejní environmentální tematika [Kohútek 2002].

¹² Filip Rigel popisuje základní údaje o 51 hlasováních konaných od 1. února 2004 do 1. srpna 2006 [Rigel 2007: 172–198], Špok a kol. i Nováčková se shodně věnují období od ledna 2000 do konce roku 2005, nezahrnují ovšem referenda týkající se slučování nebo rozdělování obcí. Zatímco autoři studie Europeum sesbírali údaje o 36 místních referendech, Nováčková jich popisuje 48 [srov. Špok a kol. 2006: 13-23, 71-89 a Nováčková 2007: 201-217].

referenda ve smyslu jeho platnosti. V případě obcí do 2000 obyvatel bylo platných 62 referend, u obcí mezi 2000 a 10 000 už pouze 8 hlasování, tedy méně než polovina, ve větších obcích bylo platné dokonce pouze jedno proběhlé referendum [Smith 2007: 46-47]. Pro menší obce byla také typická vysoká účast hlasujících. U obcí do 500 obyvatel to bylo v průměru 70,3 % osob, zatímco v obcích nad 30 000 obyvatel průměrně pouze 22,6 % [ibid.].

II.3 Legislativní rámec a jeho (problematické) dopady

v praxi

Diskuse: dílčí závěry, možnosti řešení

Na úvod je třeba říci, že se v této kapitole věnuji pouze vybraným zákonným ustanovením a jejich praktickým dopadům. Pro podrobný přehled legislativní úpravy místního referenda doporučuji rigorózní práci Petry Nováčkové „Místní referendum“ [Nováčková 2007], kde je velmi podrobně popsán a reflektován celý institucionální vývoj místního referenda v ČR v kontextu dalších evropských států a zároveň jsou zde shrnuty informace o referendech proběhlých na našem území mezi lety 2000 a 2005.

Místní referenda v ČR můžeme kategorizovat na základě různých charakteristik. Z právního hlediska rozlišujeme referendum povinné (obligatorní), ve kterém se u nás rozhoduje o oddělení obcí nebo částí obce, a fakultativní, podle účinnosti rozhodnutí pak také referendum závazné (ratifikační) a konzultativní [srov. Nováčková 2007: 53-56]. Podle iniciátora můžeme dále odlišit referendum, které vyhláší zastupitelstvo a hlasování uskutečněné na návrh přípravného výboru. Další rozlišovací kritéria se pak týkají už přímo dosavadní praxe. Proběhlá hlasování lze členit podle tématu, o kterém se hlasovalo (rozdělení/sloučení obcí, ekologické téma, téma infrastruktury apod.) a také podle aktérů zapojených v kampani (občanské iniciativy, NNO, další zájmové skupiny apod.).

Místní referendum upravuje předpis č. 22/2004 Sb. o místním referendu a o změně některých zákonů. Předcházela mu zákon z roku 1992 (č. 298/1992 Sb.),

který byl však novým zněním plně nahrazen.¹³ Jednou ze změn bylo některými ze zasvěcených později značně kritizované zvýšení hranice minimální účasti pro platnost referenda z původních 25 % oprávněných voličů na 50 %. Zajímavé je, že v nedávné době došlo opět k úpravě zákona a 50% kvórum bylo předpisem č. 169/2008 Sb. sníženo na 35 %. Jedná se o natolik aktuální změnu, že ještě není jasné, jaké budou její dopady v praxi. Než se ale pustíme do diskuse těchto změn, shrneme si alespoň nejdůležitější body současného zákona o místním referendu.

Zákon č. 22/2004 Sb. se vztahuje na konání místního referenda v obci, územně nečleněném statutárním městě, v městské části a na území Prahy. Hlasovat může každý, kdo má právo volit ve volbách do zastupitelstva, překážkou je nezpůsobilost k právním úkonům, zákonné omezení svobody (vazba, výkon trestu...), případně výkon vojenské služby.

Oproti běžným dvoudenním volbám probíhá referendum pouze v jednom dni¹⁴, je ale možné ho spojit s jinými právě konanými volbami. Zvolení termínu hlasování přitom spadá do kompetence zastupitelstva. Podle Filipa Rigela je „varující“, že zastupitelstvo „...tak drží významný obstrukční nástroj, kterak zamezit dosažení mety platnosti rozhodnutí v místním referendu. Větší naději na vyšší účast mají víkendové termíny, svůj vliv může mít i roční období. Důležité z tohoto hlediska je i to, aby doba určená pro hlasování byla pokud možno co nejdélejší a zahrnovala dopoledne i odpoledne. Vyšší participace osob na hlasování je také možné dosáhnout v případech, kdy se místní referendum koná ve stejném termínu jako některé z voleb“ [Rigel 2008: 3].

Podle Špoka a kol. je příčinou zkrácení hlasovací doby zřejmě spíše snaha šetřit náklady samosprávy [Špok a kol. 2006: 8]. „Zákonodárci zřejmě nemůžeme podsouvat přání, aby se jednodenním hlasováním snížila pravděpodobnost překonání zákonného kvóra pro platnost referenda. V praxi se setkáváme asi ve

¹³ Jak uvádí Říčka a Nahodil, s institutem místního referenda se počítalo už v zákoně o obcích (zákon č. 367/1990 Sb., o obcích, ve znění pozdějších předpisů) [Říčka, Nahodil 2008].

¹⁴ M. Smith uvádí, že „(z)ákon jasně stanoví, že místní referenda se mohou konat zároveň s místními volbami a mohou dokonce trvat **dva dny**.“ [Smith 2007, str. 45, zvýraznění v originále]. Toto ustanovení ale podle mého mínění ze zákona explicitně nevyplývá. V § 5 zákona č. 22/2004 Sb. najdeme jak klauzuli, že hlasování probíhá vždy v jednom dni, tak dovětek, že v případě konání současně s volbami probíhá referendum ve stejné době jako volby. Není ale jasné, zda se „stejnou dobou“ myslí možnost rozložení do dvou dnů, nebo korespondující časové rozmezí s volbami v rámci jednoho dne. Jde zřejmě o jednu z mnoha nejasností v zákoně, nutno říci, že v praxi proběhla i dvoudenní referenda – např. referendum v Milevsku v roce 2008.

20 % případů s úmyslným spojením termínů konání nejrůznějších voleb a místního referenda. Tento postup je dle našeho názoru přínosný, neboť potenciálně zvyšuje účast voličů v rozhodování“ [ibid.].

Těžko říci, jaké důvody skutečně vedly k ustavení jednodenního hlasování. Nepochybně je ale pro hlasování výhodné, pokud probíhá souběžně s volbami. Dobře to ilustruje Riegel na příkladě Tábora, kde se konalo referendum o stejném tématu (doprava ve městě) v roce 2000 a 2006. „První bylo uspořádáno současně s volbami, druhé nikoliv. Rozdíl v počtu oprávněných osob, které si vyzvedly úřední obálky, byl závratný. Prvního referenda se zúčastnila více než třetina oprávněných, druhého již jen asi desetina. V období od účinnosti stávajícího zákona o místním referendu se současně s volbami konalo 11 místních referend, všechna přesáhla potřebnou padesátiprocentní metu!“ [Rigel 2007: 3].

Další důležité zákonné ustanovení se týká témat, o kterých je možno v referendu rozhodovat. Patří sem pouze otázky, které spadají pod samostatnou působnost obce, vylučuje se ale rozhodování o místních poplatcích, rozpočtu obce, obecně o orgánech obce a jejich členech (např. o volbě a odvolání starosty, resp. primátora, členů zastupitelstva apod.), dále o vyhláše obce, o uzavírání smluv o přenesené působnosti, a také jestliže se o tématu rozhoduje ve zvláštním řízení. Z tohoto hlediska jsou tedy možnosti hlasování poměrně zúžené, ale vzhledem k zakořeněné tradici zastupitelské demokracie v ČR nijak výrazně překvapivé. V dosud proběhlých referendech občané rozhodovali obvykle o jedné, výjimečně o dvou otázkách. Z tohoto důvodu odpadá v českém kontextu jeden výše zmíněný zásadní kritický protireferendový argument, který se objevuje v amerických výzkumech – a sice obava, že během vyplňování volebních lístků klesá zájem (a pozornost) voličů a ti tak u některých otázek odpovídají naslepo, v nesouladu se svými postoji [srov. Lacy, Emerson 2000].

Místní referendum lze iniciovat dvěma způsoby. Buďto je vyhlásí zastupitelstvo přímo, nebo na návrh přípravného výboru (složeného z alespoň 3 oprávněných voličů). Následující tabulka „Legislativní úprava místního referenda v ČR“ ukazuje vybrané charakteristiky místních referend právě s ohledem na způsob iniciace. Je důležité si povšimnout, že přípravný výbor může návrh na konání referenda podat pouze v případě, že sežene dostatečný počet oprávněných

voličů, kteří návrh podpoří svým podpisem. Počet oprávněných osob potřebných k podpoření návrhu se liší podle velikosti obce.

Tento návrh – včetně jasně formulované otázky, na kterou je možné jednoznačně odpovědět „ano“ nebo „ne“, pak postoupí přípravný výbor obecnímu úřadu, resp. magistrátu. Potřebné náležitosti návrhu, přesný postup pro vyhlášení referenda, způsob ustavení komisí, které dohlízejí na průběh hlasování ale i pravidla kampaně, která referendu předchází, stejně jako přesná pravidla průběhu referenda a sčítání hlasů jsou podrobně popsány v paragrafech 11 až 47 zákona č. 22/2004 Sb.

Tabulka 3: Legislativní úprava místního referenda v ČR

	Konání z rozhodnutí zastupitelstva	Konání na návrh přípravného výboru
příprava	<ul style="list-style-type: none"> ▪ jednoznačnost otázky – odpověď „ano“ nebo „ne“ ▪ otázka spadající do samostatné působnosti obce 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ ustavení přípravného výboru ▪ vytvoření návrhu ▪ podpisová listina: (počet obyvatel obce → potřebné podpisy oprávněných osob pro vyhlášení referenda) <ul style="list-style-type: none"> < 3000 → 30 % < 20 000 → 20 % < 200 000 → 10 % > 200 000 → 6%
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ usnesení zastupitelstva → nad 50 % hlasů všech členů zastupitelstva 	
vyhlášení		<ul style="list-style-type: none"> ▪ schválení návrhu zastupitelstvem
	<ul style="list-style-type: none"> ▪ vyvěšení usnesení zastupitelstva o vyhlášení místního referenda na úřední desce obecního úřadu/magistrátu po dobu 15 dnů ▪ určení dne konání referenda zastupitelstvem do 90 dnů od vyvěšení oznámení 	
průběh	<ul style="list-style-type: none"> ▪ starosta/primátor deleguje členy okrskové a místní/městské komise, pokud si delegování členů komisí nevyhradí zastupitelstvo 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ starosta/primátor určí (podle počtu oprávněných osob v okrsku) počet členů okrskové a místní/městské komise (min. 4 členové) a deleguje nejméně po 1 členu, zbývající členy deleguje přípravný výbor
		<ul style="list-style-type: none"> ▪ zastupitelstvo hradí výdaje spojené s konáním referenda + vybavení hlasovací místnosti pro okrskové komise
platnost a závaznost rozhodnutí	<ul style="list-style-type: none"> ▪ rozhodnutí je platné při minimální účasti 35 % oprávněných osob hlasujících a min. 25% oprávněných osob zapsaných v seznamech oprávněných osob u hlasování o oddělení/sloučení části obce/obcí, je rozhodnutí přijato, pokud pro ně hlasovala nadpoloviční většina oprávněných osob zapsaných v seznamu oprávněných osob (v části obce, která se má oddělit a u sloučení v obci, kde byl návrh podán) 	
právní ochrana		<ul style="list-style-type: none"> ▪ Přípravný výbor se může obrátit na soud pokud: <ul style="list-style-type: none"> a) nesouhlasí s výzvou obecního úřadu/magistrátu k odstranění vad návrhu b) zastupitelstvo rozhodlo nevyhlásit referendum c) má pochyby o platnosti hlasování d) má pochyby o platnosti rozhodnutí

Zdroj: autorka (na základě zákona č. 22/2004 Sb.)

Nejčastějším předmětem diskusí je přípravná fáze referenda (počet nutných podpisů pro konání hlasování) spolu s výší kvóra v referendu. Jde o téma, kterému se kriticky věnují jak autoři studie Europeum, tak Kateřina Nováčková, Michael Smith i Filip Rigel. Ten v této souvislosti připomíná tvrzení Roberta Dahla¹⁵, že přímá demokracie se daleko snáze uplatňuje v malých politických jednotkách a dodává, že „(n)ejde zdaleka jen o vlastní proces rozhodování, ten může být docela dobře nahrazen elektronickými prostředky, nikterak nahraditelná není především předchozí všeobecná diskuze o problému. Platí, že čím větší obec, tím hůře je možné najít téma, které se dotýká skutečně všech osob v daném místě. Čím větší obec, tím také menší váha jednotlivého hlasu, což může mít za následek demotivaci na místním referendu participovat. Svůj vliv má rovněž vyšší míra formalizace sousedských a vnitroobecních vztahů ve velkých jednotkách“ [Riegel 2008: 4 (el. verze)]. V práci Filipa Rigela, jde o ústřední téma:¹⁶ „...vedle velikosti obce konající místní referendum má na účast vliv řada dalších faktorů. Vliv těchto činitelů bude ale dramaticky omezen v případě, kdy se referenda konají o téže otázce, na území více obcí v jediném regionu, s více méně obdobně vedenou kampaní, v průběhu relativně krátké doby, během níž nedochází ke změnám celospolečenského klimatu apod. Velmi dobrým příkladem jsou referenda konaná v roce 2007 ohledně výstavby radarové základny v Brdech. Vliv velikosti obce na účast při místním referendu se tak ukazuje ve své čisté podobě“ [Riegel 2008: 5 (el. verze)] (viz tabulka 4).

¹⁵ Srov. Dahl 1998: 103–118.

¹⁶ Rigel propaguje takzvaný bavorský model, kdy je výše kvóra nepřímo úměrně odstupňována podle velikosti obce (srov. Riegel 2008).

Tabulka 4: Průměrná účast u místních referend týkajících se výstavby radarové základny ve vztahu k velikosti obce u místních referend

Počet oprávněných osob v komunitě	Průměrná účast	Počet referend (platných)
do 150	81,5 %	5 (5)
150 až 500	63,3 %	7 (7)
501 až 1 500	56,8 %	4 (3)
1 501 až 3 636	45,5 %	3 (1)

Převzato: [Rigel 2008: 6 (el. verze)]

Obdobně argumentují i autoři studie institutu Europeum, když zdůrazňují aktivizační potenciál v menších obcích, kde existují osobních sousedské vazby a „sousedská kontrola“. Na podporu svého tvrzení uvádějí příklad dvou tematicky stejně zaměřených referend – o tom, zda v budoucnu povede obcemi dálnice D3 - proběhlých v Psárech a větším Jílovém. Zatímco v Psárech se referenda účastnilo potřebných 50 % občanů, referendum v Jílovém bylo z důvodu nižší účasti prohlášeno za neplatné [Špok a kol. 2006: 18].

Zde můžeme dodat, že podle nové úpravy zákona je rozhodnutí platné při účasti minimálně 35 % voličů. Podle údajů Špoka a kol., se hlasování v Jílovém účastnilo 42 % oprávněných voličů [Špok a kol. 2006: 81], takže nyní by již rozhodnutí bylo platné. Na tomto případě je vidět, že pro úspěšný průběh je aktuální institucionální úprava referenda skutečně stěžejní. Zvláště ve studii Europeum se autoři věnují tomu, jaký dopad měla na průběh referenda první změna zákona, kterou jsme zmínili v úvodu této kapitoly. Šlo o navýšení původního 25% kvóra (zákon č. 248/1992 Sb.) na 50 % (zákon č. 22/2004 Sb.), díky kterému značně narostl počet neplatných hlasování. Pokud by referenda konaná od 1. 2. 2004 do 31. 11. 2005 probíhala ještě za starší právní úpravy, bylo by 5 neúspěšných z nich platných [Špok a kol. 2006: 17 – 19].

Jak už bylo řečeno, počet nasbíraných podpisů nutný pro konání hlasování i výše kvóra jsou v souvislosti s velikostí obcí, kde se referendum koná nejčastěji diskutovaným problémem. A to nejen ve „vědeckých“ kruzích. Velmi zajímavé

informace najdeme na serveru Econnect (www.ecn.cz), který slouží jako jedna z nejdůležitějších informativních bran o občanské společnosti a pro občanskou společnost. Údaje zde uvedené jsou zaměřeny především uživatelsky – už z prvního letmého zhlédnutí stránek je jasné, že mají sloužit hlavně těm, kteří chtějí posílit svou účast na rozhodování a hledají, jaké nástroje jim to mohou umožnit, nebo těm, kteří jsou již rozhodnuti např. právě místní referendum využít a potřebují zjistit, jak na to. Explicitní cíl stránek (revitalizace a aktivizace občanské společnosti) tak předpokládá specifický „aktivizační“ styl psaní. Pod nadpisem „Proč iniciovat místní referendum“ zde najdeme i následující citaci:

„Víme-li, nebo jsme-li si téměř jisti, že danou věc podpoří většina našich spoluobčanů, patří vyvolání místního referenda mezi nejúčinnější způsoby, jak něco na místní úrovni prosadit, popřípadě přání většiny zviditelnit a významně medializovat. Pokud totiž místní referendum proběhne podle všech pravidel, jsou jeho výsledky pro obec závazné a právně vynutitelné. Určitou překážkou pro uskutečnění platného referenda ve velké obci / městě je zákonná podmínka účasti alespoň 50% oprávněných osob. I přesto však může mít i ve velkém městě takové referendum význam pro vyjádření názoru jeho občanů“ (<http://www.obcan.ecn.cz/index.shtml?w=u&x=143690>).

Jsem přesvědčena, že úryvek lze číst tak, že obávaná 50% hranice nemusí reálně představovat největší „problém“ místních referend v ČR. Přestože je pro zúčastněné nepochybně výhodnější, pokud je referendum úspěšné, jeho výsledek závazný a hlasující tím pádem získávají hmatatelný důkaz, že jejich aktivita měla smysl, může být dostačujícím výsledkem proběhlého referenda už jen to, že se na určité téma podaří upozornit.

Pro česká místní referenda je například charakteristický pozitivní efekt, na který upozorňuje Papadopoulose (viz výše) a sice posílení vlivu environmentálních občanských aktivit v politické sféře. Smith uvádí, že z 82 místních referend konaných na našem území mezi lety 2000 až 2005 se 48 z nich týkalo ekologické problematiky a z toho do 27 byly do kampaně zapojeny environmentální neziskové organizace [Smith 2006: 419]. Referenda tak umožnila zviditelnění ekologické problematiky a otevřela možnost ekologickým občanským iniciativám k větší účasti na politickém dění.

Přesto ale: člověk, který se rozhodne jít hlasovat, bude velmi pravděpodobně zklamán, je-li referendum prohlášeno za neplatné. Stejně tak ti, kteří hlasování iniciovali a vzhledem k charakteru celé procedury investovali do jeho přípravy spoustu energie a úsilí. U iniciátorů i účastníků referenda může dojít ke snížení *political* i *self efficacy*¹⁷, což by v důsledku mohlo vést k jejich nižší vůli participovat na politickém rozhodování, tak jak o tom hovoří Cronin (viz výše). Jak už ale víme, není dosud zcela průkazné, která z teorií (teorie politického odcizení a teorie kognitivní mobilizace)¹⁸ lépe vysvětluje participační procesy. Intuitivně se dá předpokládat, že neúspěšné referendum nemusí mít nutně rozkladný vliv na politickou angažovanost aktérů. Rozčarování z momentu neúspěchu může mít naopak potenciál přispět k další aktivitě zaangažovaných občanů. Tento typ aktivizace bývá živen antagonismem vůči nepříteli. Je-li důvodem neúspěchu referenda přílišná výše zákonného kvóra, stává se tímto nepřítelem státní moc, a její reprezentanti ve formě stran nebo fyzických osob, které např. danou změnu zákona (na zvýšení kvóra) předložili.

Uvedu zde možná trochu nepraktický, ale o to „koncentrovanější“ příklad ze studie Europeum. Mezi řádky celé zmíněné práce lze vyčíst sympatie autorů k instituci místního referenda, text vyznívá jako jednoznačně podporující tento typ iniciativy. Leckterý čtenář zřejmě soucítí s iniciátory referend poté, co se seznámí s výčtem překážek, kterým musí tito aktivisté čelit. Konstatování poměrně fatálního stavu lokální přímé demokracie získává čtenáře na stranu slabých, tedy těch, kteří referenda podporují. Tomu napomáhá i jasné určení viníka. Dočteme se, že tehdejší ministr vnitra Gross hájil ve sněmovně navýšení 25% hranice na 50% z důvodu úplné závaznosti referenda. Zastupitelstvo by muselo přijmout stanovisko, které bylo výsledkem proběhlého hlasování, a proto se navrhovatelé zákona obávali, že by k takto vysoce závaznému rozhodnutí mohlo vést hlasování i velmi malého počtu (20-30 %) občanů dané obce [Špok a kol. 2006: 10]. Autoři studie z této vyslovené obavy navrhovatelů zákona ale přímo vyvodili následující: „Zvýšení hranice platnosti hlasování na 50 % tak není možno zdůvodnit jinak než obavou navrhovatele a zákonodárce z přímé demokracie či obavou, že by voliči mohli určité téma „přebrat“ svým voleným zástupcům a rozhodnout o něm

¹⁷ Vysvětlení pojmů viz výše, část I. 3.

samostatně“ [ibid.]. Jakkoli může být tato konstrukce pravdivá, z tvrzení ministra Grosse nijak nevyplývá. Autoři spíše potřebovali najít zkratku k odhalení temných sil, které stojí za neúspěšnými místními referendy a viditelně označit subjekt, vůči kterému mohou případní hlasující napínat své síly při dalším prosazování svých práv.

Věřím tedy, že v určitých případech i neúspěšné referendum (ať už přímo v dané obci, kde proběhlo, ale i dále pokud se o něm dočteme v tisku nebo vědeckých textech) může fungovat jako spouštěcí činitel další občanské angažovanosti. Jednou z hlavních charakteristik referenda je totiž bezesporu jeho deliberativní funkce.

Nebylo dosud prokázáno, zda místní referenda pomáhají k tomu, aby se do politického procesu dlouhodobě zapojili lidé dosud politicky neangažovaní nebo ti, kteří se řadí na politickou periferii, resp. ti, kterým se nedaří prosazovat své politické zájmy a názory. Dobrý výsledek můžeme ale odvodit z následujícího: Smith uvádí, že průměrná volební účast v místních referendech byla v Čechách 60,8 % [Smith 2006: 420]. Průměrná volební účast ve volbách do zastupitelstev měst a obcí se v České republice přitom pohybuje pouze okolo 46 %.¹⁹ Relativně vysoká volební účast občanů v místních referendech tak naznačuje alespoň krátkodobý pozitivní vliv na zapojení se do politického procesu i jinak zcela politicky neaktivních jedinců. Tento výsledek by tedy mohl částečně potvrzovat výše zmíněný Papadopoulosův předpoklad, že místní referenda pomáhají zařazení do politického procesu i skupinám, které se jinak neangažují [srov. Papadopoulos 1995].

Místní referenda se u nás ale nepotýkají jen s problémem výše kvóra. V českém prostředí se setkáváme se zajímavým paradoxem – mnoho dosud proběhlých referend se týkalo otázek, které nespádaly pod samostatnou působnost obce. Takováto referenda by podle zákona nesměla vůbec proběhnout. Došlo-li k nim, mohly mít jejich výsledky pouze konzultativní charakter, přičemž s možností uspořádat konzultativní referendum se ale v zákoně také nesetkáme.²⁰ Podle mého mínění jde přitom z hlediska efektivity české lokální přímé

¹⁸ Více viz část I.3.

¹⁹ Viz stránky Českého statistického úřadu (www.czso.cz).

²⁰ K diskusi tohoto problému viz Nováčková 2007: 54-55.

demokracie o jeden z klíčových problémů (daleko spíše než je tomu u vždy nutně diskutabilní výše kvóra). Zatímco určit odpovídající a obecně vyhovující výši kvóra je takřka nemožné, jasně definovat statut závazného a konzultativního referenda by zdaleka tak obtížné být nemělo. Jde totiž o problém na jiné úrovni. V otázce výše kvóra není snadné dosáhnout konsensu. Z jedné strany narážíme na problém nízké efektivity referenda, kdy vysoké kvórum funguje jako paralizér úspěšného hlasování. Příliš nízké kvórum hrozí na druhé straně tím, že pravomocné rozhodnutí bude záviset na hlasech relativně malého počtu hlasujících. Panuje mj. obava, že tohoto nastavení využijí „ohrožující“ zájmové skupiny, které by jinak neměly šanci se prosadit.

Jasně zákonné ustanovení ohledně statutu závazného a konzultativního referenda je naproti tomu určitým společným odrazovým můstkem využitelným teoreticky pro obě strany stejně. V tomto případě jde pouze o transparentní nastavení systému, díky kterému by se dalo předejít vyústění některých proběhlých referend v soudní spory s nejednoznačným koncem. Odpovídající vymezení závazného a konzultativního referenda by se mohlo pozitivně odrazit právě i v otázce výše kvóra. Lze si kupříkladu představit navrzení odlišné výše kvóra pro tyto dva různé případy. Stejně tak by bylo možno rozšířit okruh otázek, o nichž je možno hlasovat, má-li referendum pouze konzultativní charakter. Tím by bylo zřejmě možno předejít problémům v případě hlasování o otázkách nespádajících pod samostatnou působnost obce. Příkladem takového nepodařeného referenda je hlasování o výši jízdného v Plzni [srov. Smith 2007: 57-61]. Naznačený postup (konzultativní referendum) by mohl umožnit zviditelnění i okrajových témat. Transparentnost zákonného ustanovení by navíc oběma stranám zaručila zřetelné výchozí orientační body při hledání adekvátního nastavení výše kvóra.

Nejasnost zákonného vymezení konzultativního referenda je ale problémem, který nijak zvlášť diskutován není a přitom je velmi častou příčinou kolapsu referendových hlasování. De facto konzultativní referenda probíhají tam, kde se otázky nespádající do samostatné působnosti obce uzpůsobují, aby o nich bylo možno hlasovat (otázky, o kterých se v českých místních referendech hlasovalo, viz [Špok a kol. 2006: 75-80]). Zde tedy vidíme, jak důležitý je právní

rámec, v němž se referenda odehrávají. Zároveň je ale také patrné, že praxe místních referend má tendenci vytýčené legislativní hranice překračovat a hledat způsoby, jakými některá jejich omezení překlenout.

III. Místní referendum jako součást občanské společnosti: perspektiva kulturní sociologie

Už v úvodu této práce jsem naznačila, že místní referenda lze vnímat jako součást politické sféry – a tímto způsobem jsou také chápána v běžném pojetí politické sociologie. Jsem ale toho názoru, že charakteristiky českých místních referend jsou natolik specifické, že se jako daleko slibnější jeví jejich ukotvení do širšího kontextu občanské společnosti. Znamená to, že z místních hlasování částečně sejmeme jejich čistě politickou konotaci a budeme je chápat jako svébytný akt občanské angažovanosti, tedy jako veřejnou kolektivní i individuální aktivitu v rámci občanské sféry. Místní referenda tak mohou být na první úrovni chápána pouze jako nástroj k prosazení konkrétní praktické změny zcela nepolitického charakteru. Může jít o čistě utilitaristické rozhodnutí bez jakéhokoli ideologického náboje – jako například zda postavit v dané obci nebo městě školu.²¹ Na vyšším stupni pak lze hledat vazby ve využívání institutu místního referenda na obecný koncept demokracie. Ke studiu referendové praxe můžeme přistoupit ze systémové perspektivy politické sféry, nebo z pohledu občanské sféry. Pokud tyto dvě sféry analyticky oddělíme, získáme tak možnost sledovat jejich vzájemné interakce. Přístup k referendové praxi „zdola“, z pohledu občanů, nám dává možnost zaměřit se na interakce aktérů, kteří se střetávají v rámci kampaně, průběhu hlasování i široké debaty „o referendech“ a přitom nemají přímou vazbu na systémovou (státní) sféru. Místní referenda lze tedy zasadit do kontextu občanské sféry a chápat je jako zdola působící aktivitu, kterou nemusíme hodnotit jen z hlediska jejího efektu v rámci širší politiky, ale spíše jako událost, která odráží a zároveň ovlivňuje sdílené kulturní významy na obecné rovině.

Za jedno z analytických dělítek mezi politickou a občanskou sférou můžeme považovat směr, kterým se ubírají aktivity probíhající v jejich rámci. Zatímco politické sféře odpovídá ve výsledku model iniciace rozhodování shora, pro občanskou sféru chápou jako stěžejní opačnou variantu. Jak píše Vajdová, „(v) českém veřejném i odborném diskurzu občanská společnost obvykle

²¹ I když samozřejmě nevyklučuji, že referendum o tomto nebo podobném tématu musí nutně ideologický náboj postrádat.

znamená pozitivní sdružování občanů, které je nezávislé na státu, přispívá k rozvoji občanských hodnot a sociálního kapitálu a je vůči demokracii jako společenskému režimu v podstatě konstruktivní“ [Vajdová 2005: 22].

Je jasné, že místní referenda můžeme interpretovat různým způsobem, zdá se ale, že odpovídají výše uvedenému chápání aktivit spadajících pod občanskou sféru. Jde o fenomén, který má mezi různými způsoby participace, resp. občanské angažovanosti, specifické postavení. Místní hlasování neprobíhají periodicky jako ostatní typy voleb, ale jsou vždy samostatným volebním aktem, pro jehož pouhou iniciaci je třeba vyvinout nemalé úsilí. A to platí i v případě, kdy se referendum odehrává z popudu zastupitelstva – už proto, že zcela nepodléhá rutinním volebním postupům a tedy není běžnou součástí náplně práce zastupitelů – i zde je třeba dodržet zákonná ustanovení procesu, zajistit průběh po materiální stránce a vyvolat zájem občanů o hlasování. Ukazuje se, že naděje na úspěch referenda je výrazně posilována zásahy občanských sdružení a dalších nestátních neziskových organizací ať už v rámci přípravné nebo volební kampaně [Smith 1997: 67]. Do procesu se tak zapojují různí individuální i kolektivní aktéři, pro které je stěžejní využívání médií a jakýchkoli dalších prostředků pro zviditelnění tématu a pro zveřejnění svého názoru na daný problém. Úspěšná kampaň musí být intenzivní a klade vysoké nároky na míru aktivizace.

Alexanderovo diskurzivně orientované pojetí občanské sféry zahrnuje specifické instituce jako hromadné sdělovací prostředky a veřejné mínění, které je kromě jiných aktérů formováno i elitami stojícími například v čele nestátních neziskových organizací či sociálních hnutí [srov. Alexander 1998: 97]. Všechny tyto komponenty občanské sféry hrají v místních hlasováních zásadní roli, i proto se zdá být užitečné uvažovat o místních referendech právě jako o fenoménu, který do občanské sféry spadá.

Konečně hovoří pro zařazení místních referend do občanské sféry i to, že diskuse týkající se místních referend se pohybují v rámci demokratického a protidemokratického kódu, který Jeffrey C. Alexander vysledoval jako charakteristický pro občanskou sféru. Jako příklad si můžeme uvést citace z materiálu na podporu celostátního referenda proti raketovým základnám „Společně proti základně“, která zatím sklízí úspěchy iniciací referend na lokální

úrovni. Argumenty aktivistů proti raketovým základnám jasně vycházejí z demokratického kódu. Své požadavky podírají tvrzeními, která zdůrazňují *autonomii, racionalitu, rozumnost, klid, sebekontrolu, příčetnost a realistický přístup* (viz výše, tabulka 2, str. 37). „Vždy jsme se snažili vést diskusi o problému vojenské základny USA v České republice věcným a racionálním způsobem.“ [Společně proti základně²² 2008: 31]. „Většina lidí samozřejmě chápe takové argumenty ve zkratkách plných emocí. Chceme být pány ve své vlasti. Už nikdy cizí základny. Chceme pokojnější svět. Chceme bezpečný život pro sebe, své děti a vnoučata. Tímto způsobem vnímají situaci zhruba dvě třetiny obyvatel – a opakovaně dávají najevo svůj názor v průzkumech veřejného mínění. Tímto způsobem ztratila základna legitimitu. Považujeme ale za podstatné, aby za tímto emotivním postojem byla přítomna racionální úvaha – která bude tento postoj sdílet, podporovat, upevňovat, případně mu nastavovat zrcadlo.“ [ibid.: 32]. Racionalita je i v prudce emotivním projevu překvapivě zdůrazňována a stavěna nad *iracionální emocionální* projevy, což naznačuje, že vnímání aktérů jako *rozumných, realistických, s dostatečnou mírou sebekontroly* je skutečně považováno za silný argumentační nástroj.

Kulturní přístup a v jeho rámci analytická distinkce jednotlivých sfér, kterou nabízí J. C. Alexander [viz výše, část I. 2] může být užitečný ve více ohledech. Analytické oddělení kultury od sociální struktury vylučuje apriorní usuzování na to, že kulturní změny jsou vždy pouze důsledkem změn v sociální struktuře. Pokud závislost kultury na struktuře předem nepředpokládáme, mohou být lépe vysvětlitelné případy, kdy referendová praxe ve dvou zemích s podobnými strukturálními podmínkami, nebo v těch, které prošly podobnými strukturálními změnami, vykazuje výrazné odlišnosti. Příkladem může být odlišná praxe místních referend v České republice a Polsku po převratu v roce 1989. Zatímco v Čechách proběhlo do roku 2006 přes 90 místních referend, v Polsku se jich uskutečnilo za stejné období přes 600 [srov. Smith 2007: 27-28].

²² Citovaná publikace je propagačním materiálem iniciativy Ne základnám, na němž se podíleli autoři Jiří Maštálka, Jan Keller, Oskar Krejčí, Kateřina Konečná, Jan Neoral a Rudolf Převrátíl. Text zde využívám jako zdroj ilustrativních dat a vzhledem k jeho agitačnímu charakteru neuvádím jednotlivé autory příspěvků, ale odkazuji na text jako celek.

Analytická distinkce sfér umožňuje sledovat, jakým způsobem spolu jednotlivé sféry interagují a zároveň si všimnout různých nahodilostí uvnitř těchto sfér [Alexander 1998: 97], tedy v případě, kterým se zde zabýváme, uvnitř občanské sféry. Můžeme tedy zkoumat například vztah mezi legislativním nastavením místních referend (státní sféra) a tím, jak jsou referenda reálně využívána (občanská sféra). Toto analytické oddělení se zdá být užitečné, neboť jak vyplynulo z předchozí kapitoly, v níž jsme si shrnuli základní poznatky z referendové praxe, existuje u nás mezi legislativou a praxí místních referend značná tenze.

Kulturní přístup J. C. Alexandera a Philipa Smithe se zabývá kulturou jako strukturovaným textem. Umožňuje soustředit se na diskurzivní aspekt zkoumaného fenoménu, pátrat po tom, co vzniká „mezi aktéry“ a zjišťovat, jaké významy společně utvářejí. V případě referendové praxe můžeme sledovat konstrukci významů na dvou základních úrovních. Na konkrétní rovině se můžeme zaměřit na to, co se děje v rámci lokální kampaně, jaká témata se v souvislosti s hlasováním objevují, jak jsou interpretována a který způsob jejich chápání převládá. V případě, že se konkrétnímu tématu, které je předmětem hlasování, podaří prosadit i v rámci širší diskuse, můžeme si všimnout toho, co se děje na této vyšší úrovni, v rámci veřejné diskuse. Od těchto způsobů nahlížení na místní referenda, pro které je typické zaměření na konkrétní téma, je třeba odlišit druhou, obecnou rovinu uvažování. Sem spadá debata o přímém hlasování jako jednom z nástrojů politické participace. Tyto diskuse během referend a o referendech se ve chvíli, kdy odhalíme základní diskurzivní strukturu občanské společnosti, v níž se pohybují, až nepatříčně ztransparentní a zjednoduší. Zmíněné rozkrytí primárních kódů ale pokládám za více než zajímavé.

Výše zmíněná citace z propagačního materiálu občanského hnutí „NE základnám“ je příkladem debaty probíhající na konkrétní, tematické úrovni v rámci kampaně. Uveďme si ještě příklad debaty, která odpovídá druhé, obecnější úrovni uvažování. Jde tedy o obecnou debatu o institutu místního referenda v ČR. Jak je patrné ze předchozí kapitoly, odborné práce zabývající se místním hlasováním vykazují shodný rys – je jim vlastní „proreferendové“ nastavení, které spočívá v kritice omezujících legislativních úprav místního

referenda. Další bod kritiky, který nebyl ve výše uvedené diskusi zvlášť zdůrazněn, ale často zaznívá v diskusích věnovaných místním referendům mj. na půdě Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, poukazuje na „temnou hru“ v pozadí referendové praxe. V tomto pojetí převládá představa, že nejčastěji konaná hlasování (proti úložištím jaderného odpadu, proti radarovým základnám apod.) jsou jen výsledkem chytré kalkulace zastupitelů, kteří si jednoduchou strategií - vyvoláním referenda u otázek, ve kterých je předem znám většinový názor voličů - zajišťují popularitu a referendum v tomto případě slouží především k legitimizaci jejich moci²³ (srov. též Budge 1999, LeDuc 2003 a Scarrow 2001, s jejichž pojetími tyto názory korespondují). Místní referenda jsou u nás zkoumána především z perspektivy jejich zastánců, v řadách politiků se naopak netěší přílišné podpoře.

I v těchto diskusích se aktéři pohybují v rámci vymezeného demokratického a nedemokratického kódu. Jedním z problémů, který byl výše zdůrazněn jako jedna z nejčastěji zmiňovaných legislativních překážek v referendové praxi, byla výše kvóra – tedy počet podpisů nutný pro to, aby usnesení dosažené v referendu bylo platné. Vezměme si příklad, který byl v souvislosti s tímto problémem uveden v předchozí části textu. Stát reprezentovaný politickými zástupci, v našem případě tehdejšími ministrem vnitra Vladimírem Grosselem zdůrazňoval, že 20 či 30 % osob nemůže rozhodovat o osudu ostatních. Argumentaci ve prospěch vyššího kvóra postavil na nutnosti zachovat *všeobecnost* instituce místního referenda a zabránit tak zneužití instituce, která by vedla k jejímu *výlučnému užití* (a tudíž zneužití) zájmovými skupinami. Tato argumentace koresponduje s námitkami, které proti místním referendům vznášejí někteří odpůrci přímé demokracie v rámci vědeckého diskurzu (viz výše, část I. 3). Z druhé strany, v našem případě z pera autorů studie o místních referendech pro Institut Europeum [Špok a kol. 2006] byla ale právě zmíněná snaha státu vykládána jako *iracionální obava* z převzetí tématu a interpretována jako jasné uplatňování *státní moci a síly*.

Fakt, že se referendoví aktéři skutečně vztahují k uvedenému demokratickému kódu, ukazuje na demokratické nastavení české občanské

²³ Zde odkazují např. k argumentům prof. Jiřího Kabeleho, které zazněly v diskusích probíhajících

společnosti. Velmi zajímavé by pak mohlo být sledovat, jaké pojmy jací aktéři používají a které z těchto pojmů se zdají být argumentačně nejsilnější a jsou ať už základem úspěšné kampaně, nebo vedou k nastavení veřejné debaty kýženým směrem. Pokud bychom využili i párové pojmy rámuující různá pojetí občanské společnosti (viz výše, tabulka „Párové kategorie občanské společnosti“), může být přínosné zjišťovat, jak je skrze ně vedena významová linie. Lze si všimnout toho, zda aktéři v rámci debat o referendech staví své argumenty například na opozici občanské společnosti vůči státu, nebo se pohybují v intencích tématu svobody vs. rovnosti. Je možné sledovat i drobné nuance, vyskytující se s ohledem na různorodost témat i aktérů, kteří se k těmto tématům vyjadřují. Z toho, jaké kategorie v argumentaci převládají a jaké významy jsou jim přiřazovány, můžeme usuzovat zřejmě i na to, jaký je charakter občanské společnosti jako celku. Na konkrétní úrovni kampaní pak můžeme sledovat, jak jsou v rámci diskurzu vnímány lokální zastupitelské orgány. Je zastupitelstvo, jako stěžejní aktér v místním referendu, řazeno pod státní sféru, nebo figuruje spíše jako jeden z aktérů občanské sféry? A jak se tato pozice proměňuje s ohledem na konkrétní kontext probíhajícího referenda?

v rámci některých jeho předmětů na FSV UK.

Závěr

Pramenů pro výzkum českých místních referend není zatím příliš mnoho. Jedním z výstupů této práce je proto podrobný popis legislativního ukotvení institutu místního referenda v ČR a komentovaný přehled referendové praxe od uzákonění místního referenda v roce 1992 do roku 2006 včetně rozboru některých problematických aspektů, které ze zákonného nastavení vyplývají.

Negativní dopady na praxi místních referend jsou v současných diskusích nejčastěji přičítány uzákoněné výši kvóra a vysokému počtu podpisů oprávněných osob nutných pro vyhlášení referenda, které jsou překážkou konání referenda a dosažení jeho platnosti zvláště ve velkých obcích. Tento problém je ilustrován faktem, že z 94 hlasování uskutečněných mezi lety 2000 a 2006 proběhlo 69 z nich v obcích do 2000 obyvatel. Průměrná účast hlasujících se přitom pohybuje od 70,3 % v obcích do 500 obyvatel až po 22,6 % osob v obcích nad 30 000 obyvatel. To je také důvodem, proč v případě obcí do 2000 obyvatel bylo platných 62 referend, zatímco ve větších obcích šance na platnost rapidně klesá. [Smith 2007: 46-47].

Jako problematické se jeví také úzké vymezení hlasovací otázky. Diskutována je v některých pracích i výhodnější pozice zastupitelstva jakožto vyhlášovatele referenda oproti iniciaci na popud přípravného výboru. Bez ohledu na iniciátora podléhá volba dne konání referenda pravomoci zastupitelstva, to tak disponuje např. možností vyhlásit hlasování mimo termín jiných probíhajících voleb a snížit pravděpodobnost účasti hlasujících. Konečně byl v této práci označen za problematický i nejasný zákonný statut konzultativního referenda. Potud shrnutí základních ukazatelů dosavadní praxe.

Snad až na jedno opakované referendum v Táboře bylo každé konané místní hlasování na daném místě bezprecedentní událostí. V některých případech v něm šlo o praktické lokální rozhodnutí, zda postavit školu, jindy mohlo sloužit jako legitimizační prostředek zastupitelstva, které má konáním referenda např. proti úložišťům jaderného odpadu možnost ukázat, že stojí na straně „svých“ občanů. Jindy, jako v případě probíhajících referend proti radarovým základnám,

se referendum jistým způsobem delokalizuje a stává se součástí široké debaty veřejnosti.

Každé konané referendum u nás tedy představovalo svého druhu precedens. Šlo o neopakovatelnou událost, která nepodléhá rutinním rozhodovacím procesům. Vzhledem k těmto aspektům praxe místních referend může jejich úloha daleko více spočívat v ovlivňování mimopolitické občanské aktivity, než v přímém politickém rozhodování. Jak kampaň, která nakonec nevyústila v místní hlasování, tak i referendum, které proběhlo, ale z důvodu nízké účasti nebylo dosaženo jeho platnosti, se promítají do širší veřejné debaty. Podle okolností pak mohou výrazně ovlivňovat buďto lokální nebo i široké veřejné mínění. Proto může být zajímavé sledovat to, co vzniká „mezi aktéry“, kteří do referendové praxe zasahují. V tomto ohledu si lze všimnout jak problémově orientované interakce stran přímo zainteresovaných v konkrétním místním hlasování (voliči, zastupitelstvo, NNO, lokální média), tak i přímých a nepřímých aktérů (kromě prve zmíněných i politiků, sociálních vědců, médií s celostátní působností) kteří se účastní obecných diskusí o institutu místního referenda, ve kterých se dosud nasbírané zkušenosti z praxe mohou odrážet.

Způsob, jakým je institut místního referenda v ČR využíván, volá po uchopení problematiky místních referend spíše nekvantitativními prostředky odpovídajícími současnému nastavení referendové praxe. Z toho, co u nás zaznívá „o“ místních referendech (ať už přímo v rámci kampaní nebo na obecné úrovni odborných a laických diskusí) vyplývá, že je stále velmi silným tématem nejen zda a jaká referenda u nás probíhají, ale také zda probíhat vůbec mají a pokud ano, jak je prosadit. Jako velmi důležité se proto jeví zaměřit se na studium diskurzu místních referend jako na jednu ze zásadních platforem, na níž se utváří a probíhá veřejná diskuse. Přitom je třeba vzít v úvahu jak úroveň kampaně, tak širší debatu o hlasováních jako jednom z nástrojů přímé demokracie.

Pro účely studia fenoménu místních referend jsem navrhla přístup kulturní sociologie a pojetí občanské společnosti J. C. Alexandera, neboť tato perspektiva podle mého mínění umožňuje citlivě zohlednit zmíněné aspekty české referendové praxe. Místní referenda zde byla nahlížena jako jedna z deliberativních komponent občanské sféry. Důraz byl tedy kladen na diskurzivní

pojetí občanské společnosti a fenoménu lokální demokracie, který jsem zasadila do jejího rámce.

Jako nosné se ukázalo analytické rozlišování občanské a neobčanských sfér [srov. Alexander 1998: 97], které umožňuje lépe sledovat interakce, které mezi těmito sférami probíhají. V případě místních referend naznačují ilustrativní příklady, které byly v práci uvedeny, určité napětí zvláště mezi občanskou a politickou sférou. První je reprezentována iniciátory místních hlasování z řad běžných občanů a autory dostupných textů zabývajících se podrobně referendovou praxí, druhou reprezentují politici. Flexibilní přechodnou složkou by zřejmě v tomto ohledu mohlo být zastupitelstvo měst a obcí, pokud by se v diskurzu měnilo jeho postavení s ohledem na aktuální kontext místního referenda. Je třeba poznamenat, že tenze mezi zmíněnými sférami není a priori dána a zvláště v případě místních referend se dá očekávat, že ve státech, kde je místní referendum naprosto rutinní součástí demokratického procesu, mohou více vyčnívat jiné rozpory. Bylo by jistě zajímavé sledovat, zda dochází v delším časovém horizontu k proměnám i uvnitř české občanské sféry.

Zajímavý vhled do diskurzu místních referend nabídl demaskování kulturní struktury občanské společnosti, která zdá se, funguje jako (neuvědomovaný) symbolický základ binární povahy, z něhož aktéři vycházejí při vytváření významů v rámci společné diskuse. Důraz na deliberativní charakter občanské společnosti v Alexanderově pojetí zde byl chápán jako koncept do určité míry překlenující, nebo, možná výstižněji řečeno, míjející klasické normativní spory o povahu občanské společnosti. Ty byly představeny v teoretické části, a zároveň bylo argumentováno, že kategorie, ve kterých se zmíněné koncepce pohybují, jsou stálou součástí diskurzu o občanské společnosti. Diskurzivně orientované studium místních referend jako součásti občanské sféry by pak mohlo napovědět, která z klasických pojetí občanské společnosti v současné době v debatě spojené s referendy převládají a kdo jsou ti, kteří je artikulují.

Proti textu by bylo možno vznést námitku, že se hlavního tématu místních referend z pohledu kulturní sociologie dotýká vlastně jen okrajově. Částečně tomu tak skutečně je, protože cílem této práce je opravdu „pouhé“ formulování teoretických a metodologických východisek pro analýzu fenoménu českých

místních referend v kontextu občanské společnosti. S výjimkou několika ilustrativních příkladů se tedy nevěnuji přímé aplikaci zvolené metody na danou problematiku. Místo toho se snažím propojit nejnovější dosud spíše popisná zkoumání českých místních referend s aktuálními trendy na poli sociologické teorie a obhájit tezi, že koncept kulturní sociologie může nabídnout poměrně novou a snad užitečnou perspektivu pro zkoumání tohoto fenoménu. Shrnuji tedy dostupné poznatky a pokouším se je rozpracovat v novém světle tak, aby na ně další hlubší analýza místních referend mohla navázat.

Summary

Diploma thesis focuses on the issue of local referendums in the Czech Republic. For the study of this problem in the context of civil society a theory of cultural sociology of Jeffrey C. Alexander is used. It is argued that due to the specific character of local referendum praxis in Czech context another perspective than socio-political one is needed. The author elaborates the issue of local referendums from the classical perspective of political sociology first, but she emphasizes that the “strong program in cultural sociology” approach seems to be more fitting.

Using Alexander’s concept of distinction between civic and non-civic sphere, the author shows the possible analytical advantages of this separation. This approach enables us to analyze the interactions of differentiated spheres. It seems to be particularly useful for analyzing the interactions between political (legal) and civic one, when speaking about Czech referendums. Taking into account the specific practices of the local direct democracy in the Czech Republic, a civil society perspective is preferred. By using chosen pair categories, basic theoretical conceptualizations of the term „civil society“ are made. It is argued that one of the main aspects the analysis should focused on is the discursive feature of given local referendums theme. Thus the deliberative potential of local referendum is emphasized. Alexander’s concept of civil society and his cultural sociology approach are used as those which pay attention to the discursive aspect as the one which seems to be most important feature of Czech local referendum setting nowadays.

Literatura

- Adámek, S. 2007. *Protiraketová základna USA v České republice*. Praha: FSV UK. Diplomová práce.
- Alan, J. (ed.). 1995. *Dialogy o občanské společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Alexander, J. C. (ed.). 1998. *Real Civil Societies*. London: SAGE Publications.
- Alexander, J. C. 2002. „The Strong Program i Cultural Theory. Elements of a Structural Hermeneutics.“ Pp. 135-150 in J. H. Turner (ed.). *Handbook of Sociological Theory*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Alexander, J. C. 2003. *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*. London: Sage.
- Alexander, J. C. 2007. „On the Interpretation of the Civil Spere: Understanding and Contention in Contemporary Social Science.“ *The Sociological Quarterly* 48: 641–659.
- Arendtová H. 2007. *Vita activa*. Praha: Oikoymenh.
- Brokl, L. 2002. *Hledání občanské společnosti*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Budge, I. 2001. „Political Parties in Direct Democracy“ Pp. 67-87 in M. Mandelsohn, A. Parkin (eds.). *Referendum Democracy: Citizen, Elites and Deliberation in Referendum Campaigns*. New York: Palgrave
- Burke, E. 1997. *Úvahy o revoluci ve Francii*. Brno: CDK.
- Cordero, R. a kol. 2008. „Performing Cultural Sociology: A Conversation with Jeffrey Alexander.“ *European Journal of Social Theory* 11 (4): 523-542.
- Cronin, T. E. 1989. *Direct Democracy: The Politics of Initiative, Referendum, and Recall*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dahl, R. A. 1998. *On Democracy*. New Haven: Yale University Press.

- Dahrendorf, R. 2007. *Hledání nového řádu. Přednášky o politice svobody v 21. století*. Praha: Paseka.
- Dalton, R., W. Bürklin, A. Drummond. 2001. „Public opinion and direct democracy.“ *Journal of Democracy* 12(4): 141-153.
- Donovan, T., J. A. Karp. 2006. „Popular support for direct democracy.“ *Party politics* 12 (5): 671-688.
- Durkheim, E. 2002. *Elementární formy náboženského života: systém totemismu v Austrálii*. Praha: Oikoymenh.
- Emirbayer, M. 2004. „The Alexander School of Cultural Sociology.“ *Thesis Eleven* 79: 5–15.
- Evans, J. A. J. 2004. *Voters and Voting. An Introduction*. London: Sage.
- Geertz, C. 2000. *Interpretace kultur: vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Giddens, A. 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá Fronta.
- Gümplová, P. 2007. „Modernita a úpadek veřejné sféry: Koncept veřejnosti a deliberativní politiky v díle Hannah Arendtové a Jürgena Habermase.“ Pp. 282-304 in J. Šubrt (ed.). *Historická sociologie. Teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Habermas, J. 2000. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofia.
- Habermas, J. 2002. „Tři normativní modely demokracie.“ Pp. 79-95 in I. Shapiro, J. Habermas. *Teorie demokracie dnes*. Praha: Filosofia.
- Havel, V. 1999. „Václav Havel o občanské společnosti.“ Projev přednesený na sympóziu *Myšlenky Václava Havla a koncept občanské společnosti*, Macalester College, Minneapolis/St.Paul, USA, 26. dubna 1999. [online, cit. 14. 5. 2009]. Dostupné z: <<http://www.osnoviny.cz/prvni-aktualita>>.
- Hayek, F. 1995. *Kontrarevoluce vědy: studie o zneužívání rozumu*. Praha: Liberální institut.
- Inglehart, R. 1990. *Cultural Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.

- Klaus, V. 2000. „Občanská společnost a demokracie.“ *Večerník Praha* (14. 7. 2000). [online, cit. 14. 5. 2009]. Dostupné z: <<http://www.klaus.cz/klaus2/asp/clanek.asp?id=D7w5Mv1SR9MT>>
- Klaus, V. 2002. *Občan a obrana jeho státu*. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku.
- Klaus, V. 2006. „Svoboda a volný trh“. Projev přednesený na *Evropském bankovním kongresu*, Frankfurt, 17. listopadu 2006. [online, cit. 14. 5. 2009]. Dostupné z: <<http://www.klaus.cz/klaus2/asp/clanek.asp?id=uBFIZsvrP3hn>>
- Kohútek, P. 2002. „Možnosti participativních procedur občanské společnosti.“ Diplomová práce. Praha: FSV UK.
- Lacy, D., E. Niou. 2000. „A Problem with Referendums.“ *Journal of Theoretical Politics* 12 (1): 5 - 31.
- LeDuc, L. 2003. *The politics of direct democracy. Referendums in global perspective*. Peterborough, Ont. : Broadview Press.
- Mansfeldová, Z., A. Kroupa (eds.). 2005. *Participace a zájmové organizace v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Marada, R. (ed.). 2005. *Dilemata občanské společnosti*. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.
- Marada, R. (ed.). 2006. *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: CDK.
- Marx, K. 1953. *Kapitál. Díl první*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Marx, K. 1977. *Manifest komunistické strany*. Ostrava: podnikový výbor KSČ národního podniku Vítkovice - železářny a strojířny Klementa Gottwalda
- Mendelsohn, M., F. Cutler. 2000. „The Effect of Referendums on Democratic Citizens: Information, Politicization, Efficacy and Tolerance.“ *British Journal of Political Science* 30(4): 685 - 698.
- Musil, J. 2002. „Zamyšlení nad soudobou českou sociologií.“ *Sociologický časopis* 38 (1-2): 17-24.
- Müller, K. 2002. *Češi a občanská společnost. Pojem, problémy, východiska*. Praha: Triton.

- Müller, K. 2003. „Koncept občanské společnosti: pokus a o komplementární přístup. Tocquevillovské dědictví a giddensovská perspektiva.“ *Sociologický časopis* 39 (5): 607-624.
- Müller, K. 2004. „Česká občanská společnost. Předpoklady a problémy.“ Pp. 233-251 in M. Hrubec (ed.). *Demokracie, veřejnost a občanská společnost*. Praha: Filosofia.
- Müller, K. B. 2005. „Koncept občanské společnosti, lobbování a veřejný zájem. Příčiny, podoby a důsledky demokratického deficitu v České republice.“ *Sociální studia* 1: 111-128.
- Müller, K. B. 2008a. *Evropa a občanská společnost. Projekt evropské identity*. Praha: Slon.
- Müller, K. B. 2008b. *Politická sociologie: politika a identita v proměnách modernity*. Praha: Portál.
- Nekvapil, V. V. (ed.). 2003. *Impuls pro občanskou společnost. Eseje o třetím rozměru demokracie*. Praha: Evropský literární klub.
- Nováčková, K. 2007. „Místní referendum.“ Rigorózní práce. Brno: PF MU, Katedra ústavního práva politologie.
- Papadopoulos, Y. 1995. „Analysis of Functions and Dysfunctions of Direct Democracy: Top-Down and Bottom-Up Perspectives.“ *Politics & Society* 23(4): 421-448.
- Pehe, J. 1996. „Společnost svobodných občanů.“ *Lidové noviny* (7. 11. 1996). [online, cit. 14. 5. 2009]. Dostupné z: <<http://www.pehe.cz/clanky/1996/spolecnost-svobodnych-obcanu>>.
- Pehe, J. 2003a. „Občanská společnost v soudobé diskusi.“ Pp. 34 – 52 in V. V. Nekvapil (ed.). *Impuls pro občanskou společnost. Eseje o třetím rozměru demokracie*. Praha: Evropský literární klub.
- Pehe, J. 2003b. „Budování demokracie.“ *Kniha Desetiletí*, Olomouc: PERIPLUM. [online, cit. 14. 5. 2009]. Dostupné z: <<http://www.pehe.cz/clanky/2003/budovani-demokracie>>

- Pérez-Díaz, V. 1998. „The Public Sphere and a European Civil Society.“ Pp. 211-238 in J. Alexander (ed.) *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage.
- Potůček, M. 2000. „Volba společnosti: Havel versus Klaus.“ Pp. 186-196 in I.M. Havel, D. Třeštík (eds.). *Co daly naše země Evropě a lidstvu*. Praha, ELK.
- Rakušanová, P. 2007. *Povaha občanské společnosti v České republice v kontextu střední Evropy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Rakušanová, P., B. Stašková 2007. *Organizovaná občanská společnost v České republice*. Praha: Professional Publishing.
- Rigel, F. 2007. „Místní referendum v České republice z teoretického a empirického hlediska.“ Rigorózní práce. Brno: PF MU, Katedra správní vědy, správního práva a finančního práva. [online, cit. 14. 5. 2009]. Dostupné z: <http://is.muni.cz/th/53621/pravf_r/RIGO.doc>
- Rigel, F. 2008. „Platnost a závaznost rozhodnutí v místním referendu ve světle zkušeností z praxe.“ *Europeanization of the national law, the Lisbon Treaty and some other legal issues*. [CD ROM, online, cit. 14. 5. 2009]. Brno: Tribun EU. Dostupné z: <http://www.law.muni.cz/edicni/sborniky/cofola2008/files/pdf/sprava/rigel_filip.pdf>
- Říčka, T., T. Nahodil. 2004. „Nový zákon o místním referendu“ *Veřejná správa* 2004 (10). [online, cit. 14. 5. 2009]. Dostupné z: <<http://web.mvcr.cz/archiv2008/casopisy/s/2004/0010/konz.html>>
- Saussure, F. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- Scarrow, S. E. 2001. „Direct democracy and institutional change.“ *Comparative political studies* 34 (6): 651-665.
- Smith, M. A. 2001. „The contingent Effects of Ballot Initiatives and Candidate Races on Turnout.“ *American Journal of Political Science* 45(3): 700 - 706.
- Smith, M. A. 2002. „Ballot Initiatives and the Democratic Citizen.“ *The Journal of Politics* 64(3): 892-903.

Smith, M. L. 2006. „Cesty k efektivní přímé demokracii: česká místní referenda v regionálním srovnání.“ *Czech Journal of Political Science* 2006/4.

Smith, M. L. 2007. *Přímá demokracie v praxi: politika místních referend v České republice*. Praha: ISEA a Sociologický ústav AV ČR.

Stachová, J. 2005. *Občanská společnost v regionech České republiky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Šamalík, F. 1995. *Občanská společnost v moderním státě*. Brno: Doplněk.

Špok, R. a kol. 2006. *Místní referenda v České republice a ve vybraných zemích Evropské unie*. [online, cit. 14. 5. 2009]. Praha: Institut pro evropskou politiku EUROPEUM. Dostupné z:

<http://www.europeum.org/doc/arch_eur/mistni_referenda.pdf>

Tocqueville, A. 2000. *Demokracie v Americe*. Praha: Academia.

Tolbert, C., R. McNeal, D. Smith. 2003. „Enhancing Civic Engagement: The Effect of Direct Democracy on Political Participation and Knowledge.“ *State Politics and Policy Quarterly* 3(1): 23-41.

Vajdová, T. 2005. *Česká občanská společnost 2004: po patnácti letech rozvoje*. Brno: Akademické nakladatelství Cerm.

Internetové zdroje:

<http://www.czso.cz>

<http://www.europeum.org>

<http://obcan.ecn.cz/index.shtml?w=u&x=143690>

zákon o referendu:

<http://portal.gov.cz/wps/portal/_s.155/701/.cmd/ad/.c/313/.ce/10821/.p/8411/_s.155/701?PC_8411_number1=22/2004&PC_8411_p=48&PC_8411_l=22/2004&PC_8411_ps=10#10821>

změna zákona o místním referendu:

<http://portal.gov.cz/wps/portal/_s.155/701?number1=169%2F2008&number2=&name=&text>

Data:

Společně proti základně aneb NE vojenské základně USA. 2008. Praha:

Propagační materiál iniciativy NE základnám.